

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені М. П. ДРАГОМАНОВА

Павлик Наталія Василівна

УДК 159.923.2 – 053.57

ПСИХОЛОГІЯ ГАРМОНІЗАЦІЇ ХАРАКТЕРУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІСІ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора психологічних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України.

НАУКОВИЙ

КОНСУЛЬТАНТ: доктор психологічних наук, професор
ПОМИТКІН ЕДУАРД ОЛЕКСАНДРОВИЧ,
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України,
завідувач відділу психології праці.

ОФІЦІЙНІ

ОПОНЕНТИ: доктор психологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
БЕХ ІВАН ДМИТРОВИЧ,
Інститут Проблем виховання НАПН України, директор;

доктор психологічних наук, професор
САВЧИН МИРОСЛАВ ВАСИЛЬОВИЧ,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри психології;

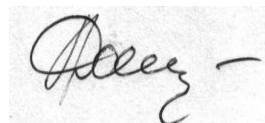
доктор психологічних наук, професор
СТАВИЦЬКА СВІТЛАНА ОЛЕКСІЇВНА,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, завідувач кафедри
загальної і соціальної психології та психотерапії.

Захист відбудеться 26 червня 2017 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 26 травня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. Сьогодні в період реформування українського суспільства вітчизняна культура відзначається розмитістю моральних цінностей; маргіналізацією соціальних та індивідуальних еталонів; індиферентністю стосовно духовного виміру буття; пануванням духу прагматизму, корисливості, цинізму. Загострення політичної та економічної кризи, військовий конфлікт на Сході країни, зростання безробіття, вимушена міграція, закордонне заробітчанство є показниками порушення гармонійних стосунків у суспільстві, що зумовлює поширення розвитку дисгармоній характеру серед різних верств населення (дітей, молоді, дорослих). Емоційна неврівноваженість, егоцентризм, агресивність, втрата самовладання, слабовілля, безвідповідальність – усе це є проявами дисгармонійного характеру, які постають причинами психологічних проблем наших співвітчизників. В умовах відсутності зразків гармонійної поведінки молодь змушена шукати конструктивні форми взаємодії з навколишнім світом з метою адаптації та реадaptaції до соціуму. Пристосування до психогенних умов сучасності перешкоджає продуктивному розвитку самосвідомості молоді та руйнує гармонію її внутрішнього світу, що зумовлює дисгармонійний розвиток характеру юнаків та дівчат. На жаль, сучасна освіта недостатньо приділяє уваги проблемі гармонізації характерологічного розвитку юнацтва, орієнтуючи молодь переважно на засвоєння наукових знань та інноваційних технологій. Але за умови низького рівня розвитку духовно-моральних якостей особистість юнацького віку не здатна до самостійної гармонійної самореалізації. У зв'язку з цим психологічна наука і освіта акцентують увагу на актуальності вирішення проблеми гармонізації характеру сучасних юнаків та дівчат шляхом духовно-морального оздоровлення їх особистості.

Проблемі характероутворення приділяли увагу представники античної філософії (Платон, Аристотель, Теофраст), християнської антропології (І. Влахос, С. М. Зарін, Г. І. Шиманський та ін.), психотерапії (К. Леонгард, Е. Фромм, К. Г. Юнг, О. Ф. Лазурський та ін.), а також радянської (Б. Г. Ананьєв, М. Д. Левітов, С. Л. Рубінштейн та ін.) і сучасної вітчизняної психології (В. І. Абраменко, І. Д. Бех, С. Д. Максименко). Основою характероутворення особистості є ставлення людини до себе, до інших людей, до суспільства, до світу в цілому (В. М. Мясичев). Як стверджують вчені, гармонійність характерологічного розвитку забезпечується духовною спрямованістю особистості (Б. С. Братусь, Ф. Ю. Василюк), єдністю її розуму, почуттів і волі (Ф. Затворник), актуалізацією вищої потреби в пошуках сенсу життя (В. Франкл, Д. О. Леонтьєв, Т. М. Титаренко), розкриттям духовного потенціалу особистості (Е. О. Помиткін, М. В. Савчин), що сприяє її моральній самоактуалізації (А. Маслоу, Г. О. Балл, І. П. Маноха). Водночас розвиток дисгармоній характеру зумовлений дефіцитом моральності й самоконтролю особистості (Д. О. Авдєєв), несформованістю в неї моральних ставлень (довіри, поваги, альтруїзму) (Г. О. Онищенко). Подолання дисгармоній характеру здійснюється шляхом свідомого духовно-морального зростання юнацтва (К. В. Зорін, В. К. Невярович). Духовно-моральні чинники, такі як совість, чесність, відповідальність, визначають розвиток моральної самосвідомості, яка виконує провідну функцію в процесі гармонійного особистісного становлення юнаків та дівчат (М. Й. Боришевський, І. С. Булах, С. О. Ставицька). Отже, духовно-моральний розвиток особистості виступає основою гармонізації характеру в юнацькому віці (В. О. Слободчиков, Л. П. Шеховцова та ін.).

Проте, слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку психології духовно-моральні детермінанти, психологічні механізми і закономірності гармонізації характеру в юнацько-

му віці остаточно не визначено. Методологічні засади і практичні методи гармонізації характеру сучасної молоді також розроблені недостатньо. Зважаючи на те, що проблема характероутворення найбільш інтенсивно вивчалася переважно у минулому столітті, сьогодні існує необхідність осучаснення досліджень психологічного феномена характеру, введення до тезаурусу проблеми таких нових поглядів і понять як: занурення людини у медіа-простір, віртуальне спілкування, ренесанс у зверненні до духовно-релігійних основ. Отже, соціальна значущість і недостатнє наукове вивчення означеної проблеми зумовлює вибір теми нашого дослідження: «Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці».

Зв'язок роботи з науковими планами, темами: Дисертаційне дослідження є частиною науково-дослідної роботи, що проводиться в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України і пов'язана з плановою темою НДР відділу психології праці на 2014-2016 рр.: «Психологічні особливості підготовки педагогічних працівників до розвитку духовного потенціалу учнівської молоді» (РК № 0114U003165). Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України 24 грудня 2012 р. (протокол № 14) та у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні 29 січня 2013 р. (протокол № 1).

Метою дослідження є теоретико-концептуальне обґрунтування та емпіричне вивчення сутності, структури, змісту характеру; визначення психологічного механізму, детермінант і закономірностей гармонізації характеру в процесі духовно-морального становлення особистості юнацького віку; розробка та впровадження психолого-педагогічних засобів гармонізації характерологічного розвитку сучасної молоді.

Досягнення поставленої мети передбачається шляхом реалізації наступних **завдань**:

1. Теоретично проаналізувати поняття «характер»; визначити його структуру, зміст, критерії гармонійності та психологічні детермінанти розвитку дисгармоній характеру особистості.
2. Визначити психологічні чинники і механізми розвитку характеру в процесі духовно-морального становлення в юнацькому віці; обґрунтувати особливості духовно-моральної самоактуалізації особистості як методу гармонізації характеру юнаків та дівчат.
3. Обґрунтувати науковий підхід, принципи, визначити структуру і зміст характеру, духовно-моральні детермінанти, психологічний механізм і концептуальну модель гармонізації характеру особистості юнацького віку.
4. Емпірично дослідити особливості прояву гармонійності характеру сучасної молоді в залежності від рівня освіти, професійної спрямованості та впливу духовно-моральних детермінант.
5. Розробити та експериментально перевірити ефективність розвивальної програми гармонізації характерологічного розвитку юнаків та дівчат.
6. Встановити психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці.

В основу дослідження були покладені наступні **припущення**:

- гармонізація характеру в юнацькому віці визначається духовно-моральним становленням особистості;
- при дисгармонійному характері психічні стани зумовлюються переважно зовнішніми детермінантами, а гармонійний характер має внутрішньоособистісну духовну самодетермінацію;
- психологічним механізмом гармонізації характеру виступає духовно-моральна саморегуляція, яка активізується впливом духовно-моральних детермінант;
- ефективним методом гармонізації характеру є духовно-моральна самоактуалізація юнацтва.

Об'єктом дослідження є процес розвитку характеру особистості юнацького віку.

Предметом є психологічні основи гармонізації характеру в юнацькому віці.

Методологічні засади дослідження становлять: принципи розвитку психіки (Г. С. Костюк, С. Д. Максименко), цілісності, ієрархічності, детермінізму (С. Л. Рубінштейн), єдності особистості й життєдіяльності (М. В. Савчин); положення особистісного підходу про моральну саморегуляцію і особистісне зростання (Г. О. Балл, І. Д. Бех, І. С. Булах, Т. М. Титаренко), культурно-історичний підхід щодо впливу культури на розвиток характеру (В. І. Абраменко, Г. П. Васянович, Л. С. Виготський, В. А. Роменець), теорія ставлень як основа характероутворення особистості (В. М. М'ясищев); духовно-моральні аспекти філософії (В. В. Зеньковський, В. А. Малахов), християнської антропології (І. Брянчанінов, С. Зарін, Ф. Затворник), гуманістичної (А. Маслоу, К. Роджерс), екзистенційної (В. Франкл, Е. Фромм) і християнської психології (Б. С. Братусь, Ф. Ю. Василюк, І. Я. Медведєва та ін.) щодо провідної ролі духовно-моральних чинників гармонізації характеру; духовно зорієнтовані підходи до надання психологічної допомоги (Е. О. Помиткін, Т. О. Флоренська), позитивної психотерапії (Н. Пезешкіан).

Для досягнення поставленої мети і виконання завдань використано сукупність теоретичних та емпіричних **методів**: *теоретичні* – аналіз і систематизація наукових даних з проблеми гармонійного характероутворення – для розробки методологічної основи дослідження; *емпіричні* – анкетування, тестування – для дослідження особливостей гармонійності характеру; *математичні* – метод полярних груп, знаходження середніх величин, процентних співвідношень, використання статистичних критеріїв значущості відмінностей (А-критерію Колмогорова-Смірнова, t-критерію Ст'юдента), кореляційного, факторного, регресійного аналізів – за допомогою пакету SPSS 17 – з метою визначення психологічних закономірностей гармонізації характеру; *розвивальні* – психологічна програма (навчальні заняття, психологічний тренінг, система методичних рекомендацій для психологів, педагогів, кураторів).

Експериментальна база: у дослідженні взяли участь 2000 осіб віком 14-23 роки. З них: 715 учнів 9-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів міст Києва Білої Церкви, Прилук; 178 учнів ПТНЗ (Вінницького Центру професійно-технічної освіти переробної промисловості й Брянського будівельного коледжу ім. проф. М. Є. Жуковського); 985 студентів I-IV курсів ВНЗ (Брянського Державного університету ім. І. Г. Петровського, Київського університету ім. Б. Грінченка) та 122 студенти Брянського духовного училища.

У пілотажному дослідженні брали участь 65 осіб, у констатувальному експерименті – 1735 осіб, у формувальному – 200 осіб.

Наукова новизна і теоретична значущість результатів дослідження полягають в тому, що: - *вперше* визначено психологічний зміст і сутність поняття «гармонізація характеру особистості юнацького віку», критерії гармонійності характеру в юнацькому віці (моральна вихованість, врівноваженість, сила й цілісність характеру); виокремлено духовно-моральні детермінанти (особистісна саморефлексія; моральна самооцінка; моральнісні ставлення до духовного і матеріального світу; здатність до децентрації й подолання егоїзму; актуалізований духовний потенціал; духовна особистісна спрямованість; мотивація до духовно-морального самовдосконалення) та психологічний механізм (духовно-моральна саморегуляція) гармонізації характеру в юнацькому віці; здійснено його диференціацію (духовно-моральне самоусвідомлення, почуттєво-ціннісне самоставлення, морально-вольовий самоконтроль); обґрунтовано особливості духовно-моральної самоактуалізації особистості як методу гармонізації характеру в юнацькому віці; визначено компоненти (духовно-моральний, морально-комунікативний, інтелектуально-креативний, емоційно-почуттєвий, вольовий, психосоматичний) структури характеру та їх змістові конструкти (альтруїзм – егоїзм, чесність – лицемірство, терплячість – слабовілля та ін.); обґрунтовано принципи духовно-моральнісного підхо-

- ду до гармонізації характеру в юнацькому віці; визначено типи (глибоко-дисгармонійний, м'яко-дисгармонійний, жорстко-дисгармонійний, духовно-гармонійний) і рівні гармонійності характеру (дисгармонійний, потенційно-дисгармонійний, адаптований і гармонійний), виміри (духовно-моральний та емоційно-вольовий) характерологічного розвитку і складові гармонізації характеру (духовно-моральна самоактуалізація і конструктивна психологічна адаптація); розроблено концептуальну модель гармонізації характеру в юнацькому віці; досліджено психологічні особливості духовного потенціалу і гармонійності характеру у старшокласників, учнів ПТНЗ та студентів ВНЗ різних спеціальностей; доведено конструктивність впливу духовно-моральних детермінант на гармонійність характеру сучасної молоді; встановлено психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці;
- *уточнено* зміст понять «характер особистості», «розвиток характеру»;
 - *подальшого розвитку набули* наукові позиції вчених щодо гармонійного характероутворення, структури характеру, психологічних чинників розвитку характерологічних дисгармоній та духовно-моральної самоактуалізації особистості в юнацькому віці.

Практична значущість одержаних результатів дослідження полягає у: розробці психодіагностичного інструментарію дослідження особливостей гармонійності характеру в юнацькому віці; розробці розвивальної програми, спрямованої на духовно-моральну самоактуалізацію особистості й впровадженні у навчальний процес ЗОНЗ і ВНЗ психолого-педагогічного спецкурсу «Гармонізація характеру в юнацькому віці»; обґрунтуванні методичних рекомендацій для психологів, педагогів і кураторів студентських груп щодо створення психологічних умов гармонізації характеру учнів і студентів в системі сучасної освіти. Розроблений спецкурс та психодіагностичні й розвивальні засоби можуть використовуватися практичними психологами, викладачами під час проведення лекцій і практичних занять з курсів «Загальна психологія», «Психологія характеру», «Психодіагностика» «Психологія особистісного зростання людини».

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідались, обговорювались та отримали схвалення на 1 зарубіжній (м. Брянськ), 2 міжнародних, 9 всеукраїнських, 4 міжрегіональних науково-практичних конференціях, 3 методичних семінарах, 2 круглих столах, духовному конвєрсаторіумі, 5 звітних конференціях та засіданнях відділу психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, інтерв'ю в пресі, у виступах на засіданнях педагогічних нарад загальноосвітніх навчальних закладів м. Києва, м. Білої Церкви, м. Прилуки.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** в освітній процес у навчальних закладах міст *Києва*: ЗОНЗ № 95 (довідка № 37 від 15.05.2014 р.), ЗОНЗ № 163 (довідка № 39 від 14.05.2013 р.), ЗОНЗ № 172 (довідка № 75 від 15.05.2014 р.), ЗОНЗ № 175 (довідка № 82 від 14.05.2013 р.), Гімназії № 153 (довідка № 97 від 16.05.2013 р.), у Спеціалізованому навчально-виховному комплексі «Лілея» (довідка № 62 від 16.04.2013 р.), Палаці дитячої та юнацької творчості Солом'янської районної в м. Києві державної адміністрації (довідка № 76 від 29.04.2013 р.), Інституті психології та соціальної педагогіки Київського університету ім. Б. Грінченка (довідка № 40 від 27.05.2013 р.), Інституті мистецтв Київського університету ім. Б. Грінченка (довідка № 658 від 27.05.2013 р.), Педагогічному інституті Київського університету ім. Б. Грінченка (довідка № 191 від 27.05.2013 р.), Інституті обдарованої дитини НАПН України (довідка № 65 від 23.05.2013 р.); *Білої Церкви*: спеціалізованій природничо-математичній школі № 16 (довідка № 42 від 22.05.2014 р.); *Новомосковська* Дніпропетровської області: Колегіумі № 11 міста (довідка № 51 від 26.05.2014 р.); *Прилук* Чернігівської області:

ЗОНЗ № 2 (довідка № 422 від 07.11.2013 р.), ЗОНЗ № 3 (довідка № 408 від 07.11.2013 р.), ЗОНЗ № 6 (довідка № 322 від 07.11.2013 р.), ЗОНЗ № 7 (довідка № 378 від 07.11.2013 р.), ЗОНЗ № 9 (довідка № 300 від 07.11.2013 р.), ЗОНЗ № 10 (довідка № 452 від 07.11.2013 р.), ЗОНЗ № 12 (довідка № 355 від 07.11.2013 р.), ЗОНЗ № 13 (довідка № 313 від 07.11.2013 р.), ЗОНЗ № 14 (довідка № 256 від 07.11.2013 р.), Гімназії № 1 (довідка № 150 від 07.11.2013 р.), Гімназії № 5 (довідка № 94 від 07.11.2013 р.), Центрі творчості дітей та юнацтва Прилуцької міської ради Чернігівської області (довідка № 184 від 07.11.2013 р.), Управлінні освіти Прилуцької міської ради Чернігівської області (довідка № 1484 від 07.11.2013 р.);

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 65 одноосібних публікаціях автора, зокрема: у 1 монографії, 4 навчально-методичних посібниках, 1 методичних рекомендаціях, 29 статтях у вітчизняних фахових виданнях, 9 статтях у зарубіжних виданнях, 21 публікаціях у збірниках матеріалів конференцій.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук «Ціннісна детермінація морального становлення особистості в юнацькому віці» була захищена у 2006 р., її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувались.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (465 найменувань, з них 25 іноземними мовами), 5 додатків. Основний текст викладений на 403 сторінках, містить 11 таблиць і 115 рисунків на 39 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 527 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтована актуальність дисертаційного дослідження, сформульовані його об'єкт, предмет, мета і завдання; розкрито методологічну основу, наукову новизну, теоретичну і практичну значущість; окреслено структуру роботи і дані про її апробацію.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні основи дослідження проблеми гармонійності характеру особистості»** представлено теоретичний аналіз змісту, сутності, структури поняття «характер» і його гармонізації у духовно-філософських, психотерапевтичних і науково-психологічних підходах, визначено поняттєвий апарат, психологічні чинники розвитку характерологічних дисгармоній, а також критерії гармонійного характеру.

Теоретичний аналіз наукових джерел показав, що характерологія має свої коріння в античній філософії, яка розглядала характер як сукупність стійких психологічних ознак, що визначають індивідуальну своєрідність і особливості поведінки людини (Платон, Аристотель). Психофізіологічною основою характеру виступає темперамент (Гіппократ, Гален). Представники античної філософії вважали, що характер людини визначає її долю і класифікували характери за рівнем прояву рис на нормальні (гармонійні) й ті, що виходять за межі норми (Теофраст). Дисгармонійність характеру має два виміри: кількісний (ступінь відхилення від норми) і якісний (яка саме негативна риса є домінуючою). Гармонійний характер є системою моральних рис, що забезпечують адекватну поведінку, яка зводить до мінімуму соціально шкідливі прояви неврівноваженого темпераменту. Етимологія слова «гармонізація» означає процес приведення певного психічного феномена до стану гармонії (Аристотель), координації, упорядкування, узгодження частин, зведення їх до системи, приведення у відповідність до цілісної структури (Піфагор). Гармонізація характеру розглядається як процес створення стійкого психологічного стану, усунення негативних психологічних якостей, які перешкоджають гармонійним взаєминам (Сократ). Стрижнем гармонізації характеру виступає опанування людиною морально-етичною культурою шляхом засвоєння етичних норм, розви-

тку моральних чеснот (чесності, справедливості, помірності, освіченості) з метою адаптації до соціуму (Епікур, Сенека). Стародавні філософії Сходу являють собою сукупність духовних практик споглядання світового устрою (Лао-цзи, Будда). Грунтуючись на цінностях гуманізму (обов'язку, справедливості, довіри), ідеї саморозвитку, вони спрямовують особистість до визнання своєї духовної сутності, досягнення почуття єдності зі світом (Конфуцій). Проте вони сприяють переважно набуттю лише зовнішньої гармонійності (спокою, піднесеного настрою), яка не витримує випробувань життєвими проблемами, що потребують від людини духовно-моральних чеснот: альтруїзму, здатності до прощення, визнання власної провини (С. Роуз). Тобто, східні духовні практики, хоча й допомагають розвинути вищі психологічні функції (почуття, уяву, волю), але не вирішують проблеми глибинної гармонізації характеру.

Духовно-моральні чинники гармонізації характеру ретельно досліджуються у період середньовіччя в руслі християнської антропології (І. Златоуст, Авва Дорофій та ін.) та більш сучасними богословами (І. Брянчанінов, І. Влахос та ін.). Християнська антропологія здійснила інтеграцію духовно-релігійних і філософських знань стосовно гармонійного характероутворення особистості. Єдність духу, розуму, почуттів і волі людини визначає цілісність її характеру, який являє собою систему моральних чеснот і вад особистості (Ф. Затворник). Психологічним підґрунтям розвитку дисгармонійного характеру виступає егоїзм, що зумовлює порушення належної ієрархії духу, душі й тіла (І. Влахос). Грунтуючись на егоїзмі, природні потреби людини перетворюються у *пристрасті* – стійкі деструктивні психологічні навички, які при подальшому розвитку набувають якості деструктивних рис характеру.

Основою гармонійного характероутворення виступає розвиток *моральності* – внутрішньоособистісної якості, що регулює поведінку. Психологічною одиницею моральності є *моральне почуття* – здатність до розрізнення добра і зла, що визначає *моральну потребу* – прагнення до добра і відразу від зла. Стійке моральне почуття становить *моральний закон*, що спрямовує волю людини у бік добра (С. М. Зарін). Внутрішнім моральним законом є совість, яка визначається духовними цінностями і нормує поведінку, виконуючи функції самоусвідомлення і самоконтролю. Підпорядковуючись принципам розумності й доцільності, совість проявляється у почутті провини за аморальний учинок і визначає самостійний вибір людини, що не обмежується зовнішньо-моральними нормами (Г. І. Шиманський).

Християнська аскетика містить систему методів гармонізації характеру в процесі духовно-морального розвитку особистості. Кожній з пристрастей ставиться на противагу певна чеснота: чревоугодництву – помірність, блуду – цнотливість, сріболобству – милосердя, гніву – лагідність, суму – надія, зневірі – терпіння, марнославству – скромність, гордості – смиренність (Максим Сповідник). Риси характеру можна поділити на гармонійні, що засновані на чеснотах, етично нейтральні й дисгармонійні, що ґрунтуються на пристрастях. Гармонійні риси потрібно розвивати, нейтральні перетворювати у чесноти, а дисгармонійні корегувати (К. Зорін). Свідоме опанування людиною системою духовно-моральних чеснот зумовлює становлення гармонійних рис характеру (Силуан Афонський). Принципами гармонізації характеру є: зречення від егоїзму і зміна життя у бік моральної норми (М. Гур'єв), перенесення центра уваги людини з її вчинків на думки і почуття. Самосвідомість має відстежувати стан розуму, почуттів, волі, не допускати роздвоєння думок і почуттів, відволікти увагу, перемикаючи її на духовний зміст (Єфрем Сирін). У міру духовно-морального життя формуються моральнісні ставлення особистості: до себе – це самокритичність, скромність, гідність; до людей – чесність, повага, турботливість; до справи – працьовитість, відповідальність; до Бога – довіра, вдячність, любов. Морально ставитися

до життя – означає спокійно сприймати кожен ситуацію, роблячи мудрі висновки. Моральнісні ставлення визначають гармонійний характер, який являє собою гармонію чеснот (терплячості, лагідності, альтруїзму) і злагодженість між словом і справою (Д. О. Авдєєв).

Цілеспрямоване вивчення характерологічних дисгармоній в теоріях психотерапії почалося з кінця XVIII ст. (Ф. Пінель, Б. Раш). Диференціація дисгармонійних характерів визначалася такими соціальними і поведінковими критеріями як: асоціальність, агресивність (Д. Гендерсон, Б. Карпмен), відсутність почуття провини, «моральне божевілля» (Дж. Причард). Найбільш повно проблема дисгармоній характеру вивчалася в Німеччині (Е. Кан, Е. Кречмер, К. Леонгард та ін.) і в Росії (П. Б. Ганнушкін, О. Ф. Лазурський, В. М. М'ясищев та ін.). З кінця XIX ст. дослідження характерологічних дисгармоній відбувалося в руслі різних напрямів: конституціонально-характерологічного (Е. Кречмер, В. Шелдон, І. П. Павлов), соціально-психологічного (А. Адлер, Е. Фромм, К. Хорні), психіатричного (Р. Клонінгер, А. Є. Лічко, К. Шнайдер), психоаналітичного (В. Райх, З. Фрейд, К. Г. Юнг), клінічного (О. Ф. Лазурський, П. Ф. Лесгафт, В. М. Бехтерєв), гуманістичного (А. Маслоу, К. Роджерс) та екзистенціального (В. Франкл, Е. Фромм, К. Ясперс). На основі вивчення закономірностей функціонування характерологічних систем у нормі й патології було визначено два основні критерії гармонійності характеру: психічний рівень особистості, що відбиває рівень розвитку психічних функцій, і соціально-психологічну адаптованість особистості (О. Ф. Лазурський).

Дисгармонійний характер є комплексом деструктивних рис, які не підпорядковані довільній саморегуляції й руйнують взаємини особистості, викликаючи стан психологічного дискомфорту або у самої людини, або з боку її оточення (К. Шнайдер). Передумовою патохарактерологічного розвитку особистості є дисгармонія, яка може бути або вродженою (конституціональна психопатія) (П. Б. Ганнушкін), або набутою (акцентуація характеру) (А. Є. Лічко). Формами прояву дисгармоній характеру виступають акцентуації (К. Леонгард), межовий розлад (О. Фільц), невротичний характер (К. Хорні) та психопатичний характер (К. Шнайдер).

Представники сучасної медичної психології такі як Д. О. Авдєєв, Ф. Ю. Василюк, В. К. Невярович та ін. зазначають, що психологічними детермінантами розвитку характерологічних дисгармоній є дефіцит моральності й самоконтролю, які визначають неузгодженість між духовно-моральною самосвідомістю людини, її інтелектом, почуттями і волею. О. М. Морозов встановив зв'язок дисгармонійного характеру з девіаціями моральної сфери й який дійшов висновку, що аморальність – є ознакою порушення природного біопсихосоціального розвитку людини. Він стверджує, що моральний ателіоз (недосконалість) визначає деструктивність проявів емоційних і вольових характерологічних дисгармоній, які можуть мати амбівалентну енергетичну спрямованість: або пасивні негативні емоції й астеничні вольові тенденції (вразливість, тривожність, неврівноваженість, слабовілля), або активні негативні емоції при деструктивно-стенічних вольових проявах (агресивність, дратівливість, впертість, асоціальна активність). Отже, дисгармонійний характер є наслідком несформованості духовно-моральної саморегуляції особистості. Б. С. Братусь зазначає, що подолання характерологічних дисгармоній можливо за рахунок рефлексії та корекції власних негативних якостей шляхом свідомого духовно-морального саморозвитку особистості.

Наприкінці XIX сторіччя психологія виокремлюється у самостійну наукову галузь, що межує з філософією, медициною, педагогікою. Науково-психологічні дослідження характеру розпочалися з розробки його типологій (Ш. Малапер, Ж. Полан, Т. Рібо та ін.). У західній та американській психології особистості поняття «особистість» і «характер» стали синонімічними, а проблема характеру звалася до «Теорії рис» (Г. Айзенк, Р. Кеттел, Г. Оллпорт ін.).

У радянській психології вчення про характер розвивалося у межах педології, яка ставила за мету об'єднання підходів з різних наукових знань. З середини ХХ сторіччя у радянській психології переважало одностороннє трактування характеру (лише у його соціальному аспекті). Більшість вчених зазначали, що характер формується на основі системи ставлень особистості (В. О. Крутецький, М. Д. Левітов, В. М. Мясіщев). Зовнішні умови впливають на особистість через внутрішні (характерологічні) умови (С. Л. Рубінштейн). Структуру характеру розглядали як інтеграцію спрямованості особистості і волі (Б. Г. Ананьєв, А. Г. Ковальов та ін.). Згодом до неї додають інтелектуальний та емоційний компоненти (Г. С. Костюк). Сучасні психологи розглядають характер як динамічне психічне утворення (І. Д. Бех), що входить до складу особистості (В. В. Рибалка), сукупність стійких індивідуальних психологічних властивостей людини, які виявляються в її діяльності, поведінці, ставленнях до інших людей, праці, навколишньої дійсності та самої себе (С. Д. Максименко) і зумовлюють успішність в професійній та міжособистісній взаємодії (В. І. Абраменко). Риса – це стійкі прояви характеру, закріплені у відповідних формах поведінки. Їх становлення відбувається в процесі багаторазової реалізації певних ставлень у відповідних вчинках. Риса має дихотомічні властивості – можуть бути конструктивними або деструктивними. Критеріями гармонійності характеру виступають: його цілісність, сила, урівноваженість і моральна вихованість (М. Бурно).

Таким чином, теоретичний аналіз дозволив нам визначити характер як динамічне психічне утворення, що являє собою структуру стійких особистісних рис, детермінованих як ендопсихічними властивостями (темпераментом, афективністю тощо), так і екзопсихічними якостями (умовами виховання, системою ставлень людини до себе, інших людей, суспільства, справи, життя й світу в цілому), які визначають індивідуальну своєрідність і особливості поведінки. Спираючись на положення християнської психології, ми стверджуємо, що основою гармонійного характероутворення виступають моральнісні ставлення особистості – це щирість, увага, доброзичливість до тих, на кого вони спрямовані. Гармонійний характер є цілісною структурою конструктивних рис, де кожна риса виражає певне моральнісне ставлення, що забезпечує конструктивність вчинків і взаємин особистості.

Другий розділ «Гармонізація розвитку характеру особистості юнацького віку в контексті її духовно-морального становлення» присвячений теоретичному аналізу психологічних основ гармонізації характеру: визначенню детермінант продуктивного особистісного розвитку в юнацькому віці, психологічних механізмів розвитку характеру в процесі духовно-морального становлення особистості, особливостей духовно-моральної самоактуалізації як методу гармонізації характеру юнаків та дівчат.

Проблема гармонізації характеру найбільш гостро постає в юнацькому віці, оскільки юність є сензитивним періодом щодо духовно-морального самовизначення і свідомого характероутворення особистості (Д. Б. Ельконін). Особистісний розвиток в юнацькому віці може бути як продуктивним, спрямованим на особистісне зростання (І. С. Булах) і становлення гармонійного характеру, так і непродуктивним, що зумовлює розвиток характерологічних дисгармоній (Б. С. Братусь). В умовах сучасного суспільства у багатьох юнаків та дівчат відбувається розвиток дисгармоній характеру, що зумовлений впливом різноспрямованих соціально-культурних та особистісно-вікових чинників. З одного боку, розмитість духовно-моральних ідеалів і необхідність пристосування до психогенних умов сучасної культури визначають підвищення рівня психічної напруги особистості (В. Д. Менделевич); деструктивний вплив ЗМІ сприяє навіюванню нездорових стереотипів мислення (коли жорстокість виправдовується принципом справедливості, подружні зради стають нормою життя,

при цьому самоствердження досягається шляхом збагачення, влади, помсти), що зумовлює деструктивну трансформацію світогляду юнаків та дівчат (Д. О. Авдєєв). А з іншого боку, гормональна перебудова організму в юнацькому віці, активізація фізичних, емоційних, когнітивних функцій, розвиток моральної самосвідомості, рефлексії, мотивації до самовиховання стають психологічним підґрунтям особистісного зростання й визначають здатність юнаків та дівчат до самоусвідомлення і самовиховання власного характеру (М. Д. Левітов).

За даними наукових досліджень встановлено, що в юнацькому віці існує тісний взаємозв'язок особистісного розвитку з моральним становленням (Г. Крайг, Ф. Райс, А. Бандура та ін.). Необхідною умовою продуктивного особистісного розвитку виступає духовно-моральне становлення юнаків та дівчат (І. Д. Бех), яке визначає здатність до прийняття моральних рішень (В. А. Малахов, Л. В. Помиткіна), здійснення морального вибору (М. Й. Боришевський), моральних вчинків (В. А. Роменець, В. О. Татенко). Отже, продуктивність особистісного розвитку в юнацькому віці визначається моральним становленням і зумовлює гармонійність характерологічного розвитку. Гармонійний характер виступає психологічним підґрунтям і результатом продуктивного особистісного розвитку юнаків та дівчат.

Детермінантами продуктивного особистісного розвитку юнаків та дівчат виступають як зовнішні фактори (сприятливі умови життя й виховання, доброзичливе соціальне оточення), так і внутрішньоособистісні чинники: врівноважений темперамент (С. Д. Максименко), подолання внутрішньоособистісних суперечностей (Г. С. Костюк); сформованість ієрархічної системи цінностей (В. І. Абраменко, Д. М. Леонтьєв), актуалізація буттєвих потреб (А. Маслоу), визначення сенсу життя (В. Франкл), усвідомлення загальної єдності (В. В. Соловійов), актуалізований духовний потенціал (Е. О. Помиткін, М. В. Савчин), життєтворчість (Л. В. Сохань), особистісна саморефлексія (І. С. Булах), адекватна моральна самооцінка (Л. Ю. Москальова, С. О. Ставицька), моральнісні ставлення (Г. І. Онищенко), духовно-моральна спрямованість (Б. С. Братусь, Г. П. Васянович), особистісна активність щодо самовиховання (І. Д. Бех).

Сучасні дослідники визначають наступні психологічні механізми розвитку характеру в процесі духовно-морального становлення особистості: моральна самосвідомість (І. С. Булах, В. А. Малахов), позитивне мислення і позитивно-ціннісне самоставлення (Н. Пезешкіан), емоційний інтелект (І. Герасимов), моральна саморегуляція (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський).

Ефективним методом гармонізації характеру в юнацькому віці виступає духовно-моральна самоактуалізація особистості (А. Маслоу). Ідея самоактуалізації як розкриття творчих потенцій людини розвивалася у дослідженнях багатьох вчених (К. Роджерс, Г. О. Балл, В. І. Слободчиков та ін.). Теорію самоактуалізації підтримують видатні педагоги сучасності (Ш. Амонашвілі, В. П. Андрущенко, І. А. Зязюн та ін.). Проте, дослідники нерідко нівелюють положення, що цей потенціал не завжди буває позитивним, і для його конструктивної актуалізації потрібні певні моральні обмеження, або належний спосіб спрямування, адже реалізація патогенних потенцій людини (маніпуляцій, шахрайства), що не обмежуються моральними принципами, зумовлює розвиток дисгармоній характеру (І. Я. Медведева). Отже, розкриття власної особистості визначається не суто креативною самореалізацією, а її духовним самоздійсненням відповідно до морального ідеалу шляхом самовиховання власного характеру.

Духовно-моральна самоактуалізація має два аспекти: негативний (свідома боротьба з власними недоліками: критичний самоаналіз, визнання своїх помилок; саморефлексія негативних рис і активне їх подолання, терпіння, самоконтроль (Д. О. Авдєєв)), і позитивний (актуалізація духовно-творчого потенціалу, духовно-моральна активність (безкорислива праця, допомога потребуючим, плідна творчість, мистецтво, духовний пошук (сенсу життя,

духовних цінностей, релігійності), прагнення до самопізнання, самовдосконалення, добра, краси, істини, розвиток стійких духовно-моральних якостей (Е. О. Помиткін)). Гармонійність характеру виступає психологічним підґрунтям і водночас результатом духовно-морального саморозвитку в юнацькому віці. Активізація духовно-моральних детермінант гармонізації характеру забезпечується шляхом духовно-моральної самоактуалізації особистості.

Третій розділ «Концептуальна парадигма гармонізації характеру в юнацькому віці» присвячено презентації концепції гармонізації характеру юнаків та дівчат; обґрунтуванню сутності наукового підходу, його принципів; розвитку складових особистості в юнацькому віці; визначенню детермінант і психологічного механізму гармонізації характеру, його структури, змісту; типів і критеріїв його гармонійності та концептуальної моделі дослідження.

На основі узагальнення особистісного (І. Д. Бех, А. Маслоу, К. Роджерс, С. Л. Рубінштейн, В. В. Рибалка та ін.) і духовно-екзистенціального (Б. С. Братусь, О. І. Климишин, Е. О. Помиткін, М. В. Савчин, В. Франкл та ін.) підходів було обґрунтовано *духовно-моральнісний* підхід до гармонізації характеру в юнацькому віці. Стрижнем *особистісного* підходу є розуміння особистісної зумовленості розвитку усіх психічних явищ, що актуалізують цілісність особистості в її індивідуальній неповторності як суб'єкта морального вчинку. Цей підхід спрямований на активізацію детермінант особистісного зростання, самоактуалізації, морально-гармонійної взаємодії з іншими людьми, природою, культурою. *Екзистенціальний* підхід спирається на актуалізацію саме духовно-особистісних ресурсів, духовну творчість, свободу вибору, відповідальність, духовно-моральне самоудосконалення, які є результатом складного духовного пошуку, що вимагає максимальної концентрації волі й духовних сил особистості. *Духовно-моральнісний підхід* поєднує обидва підходи і дозволяє розглядати вищі духовно-моральні особистісні утворення (моральну самосвідомість, духовний потенціал) як динамічні системи, що розвиваються, актуалізуються і детермінують гармонізацію характеру юнацтва. Сутність підходу полягає в тому, що гармонійність характерологічного розвитку юнаків та дівчат визначається процесом їх духовно-морального становлення. Усвідомлюючи власні риси, вони набувають досвіду їх інтеграції з метою гармонійної адаптації до різних життєвих ситуацій, що гармонізує їх поведінку. Розширення моральної самосвідомості зумовлює ускладнення світогляду юнаків та дівчат, наповнення його духовним сенсом, що сприяє актуалізації духовного потенціалу, розвитку моральної саморегуляції й визначає гармонійний характерологічний розвиток, який триває протягом життя за умови постійного духовно-морального самоудосконалення особистості.

Духовно-моральнісний підхід до гармонізації характеру спирається на такі принципи. Принцип *духовно-моральнісної детермінації* в процесі характероутворення в юнацькому віці полягає у розумінні ієрархічності структури особистості й детермінаційної функції її вищих підструктур. Вершинні духовно-моральні утворення виступають провідними регуляторами інших підструктур і детермінують гармонізацію рис характеру. Одухотворені соціальні, інтелектуальні, вольові, почуттєві психологічні якості набувають морально-регуляційних властивостей і визначають врівноваженість і моральність поведінкових проявів. Розвиток чесності, совісності, відповідальності сприяє зміцненню волі й духовно-моральної саморегуляції, що зумовлює цілісність і силу характеру в юнацькому віці. Розвиток *моральності* як духовної властивості особистості – регулює поведінку, надає їй духовно-моральної спрямованості. Моральність виступає змістовою характеристикою емоційно-вольової активності юнацтва і визначає становлення конструктивних рис, контроль над деструктивними, що забезпечує гармонізацію характерологічного розвитку юнаків і дівчат.

Принцип *позитивності* у розвитку моральнісних ставлень як основи гармонійного характерологічного розвитку юнаків та дівчат означає спрямованість на позитивне прийняття себе, інших людей, проблемних життєвих ситуацій і життя в цілому. Моральнісні ставлення визначають позитивний емоційно-психологічний стан особистості юнацького віку, ознаками якого виступають психічна врівноваженість, доброта, узгодженість між словом і діями. Моральнісні ставлення до себе проявляються у скромності, гідності; до людей – у повазі, довірі; до справи – у терплячості, відповідальності; до духовного світу – совісності, любові. Позитивність прийняття зумовлює почуття безумовної цінності особистості іншого, яке визначає орієнтацію на кращі якості будь-якої людини, уміння інтерпретувати ситуації оптимістично. Моральнісні ставлення сприяють розвитку антиномічно-позитивного мислення – здатності до інтеграції суперечливих критеріїв, уміння сприймати кожну особистість з позиції її безумовної цінності й водночас враховуючи моральну оцінку її вчинків. Гармонізація характеру юнаків і дівчат відбувається завдяки досвіду позитивних емоційних проявів (добррозичливості, емпатії тощо), вміння нейтралізувати психогенні почуття (гнів, дратування, образи тощо) за допомогою доброго жарту або визнанням своєї неправоти.

Принцип *«психоелевації»* спрямований на процес оволодіння юнаками та дівчатами формами гармонійної поведінки. Психоелевація в юнацькому віці пов'язана з духовно-моральним окультуренням характеру, приведенням у гармонійну пропорційність рис характеру шляхом помірності емоційно-поведінкових проявів, розвитком морального самоконтролю, контролем над негативними рисами, належного їх спрямовування. Гармонізація характеру відбувається завдяки розвитку у юнаків та дівчат *інтернальності* (відповідального ставлення до усіх подій власного життя), *конгруентності* (узгодженості думок, ставлень і почуттів з поведінкою) й здатності до *самодопомоги* (творчого знаходження засобів вирішення проблем, допомоги собі та іншим), що надає юнацтву досвіду гармонійної поведінки.

Особистість розглядається нами як психологічна, духовно-моральна система, базисом якої є ієрархічні підструктури: нижчі психічні властивості (психофізіологічні, психосоматичні), вищі психологічні якості (почуття, інтелект, соціальність, воля) та вершинні духовно-моральні утворення (духовно-моральна самосвідомість, духовний потенціал, зрілі моральнісні ставлення, особистісна спрямованість), які є своєрідним «особистісним каркасом» для становлення кластерів рис характеру. Останній являє собою систему рис відповідно до підструктур особистості, інтеграція яких визначає їх цілісність. Модель структури характеру має такі компоненти: духовно-моральний, морально-комунікативний, інтелектуально-креативний, вольовий, емоційно-почуттєвий і психосоматичний. Нижчі психічні властивості сприяють розвитку психосоматичного компонента характеру. Вищі психологічні якості (воля, почуття, інтелект) зумовлюють розвиток вольового, емоційно-почуттєвого та інтелектуально-креативного компонентів. Морально-комунікативний компонент характеру є результатом синергії соціальності й духовно-моральних утворень особистості. Згідно нашого положення, розвиток гармонійності характеру також пов'язаний зі становленням *морально-комунікативних* рис (добррозичливості, емпатії, справедливості тощо), які активізують процес духовного спілкування – вищий рівень міжособистісних комунікацій. Вершинні духовно-моральні утворення сприяють розвитку духовно-моральних рис юнаків та дівчат, які утворюють вершинну щабліну характеру.

Конструктами компонентів характеру є кластери стійких рис. Особистість юнацького віку, включаючись у систему ціннісних ставлень до духовного і матеріального світу, набуває дихотомічних рис, які є змістовими конструктами компонентів характеру:

- психосоматичні стани визначають *психосоматичні* риси (активність, енергійність, стре-

- состійкість – пасивність, млявість, невротичність);
- ціннісне ставлення до життєвих ситуацій – *емоційно-почуттєві* риси (емоційна стійкість, впевненість, оптимізм – емоційна лабільність, тривожність, песимізм);
 - ціннісне ставлення до *праці* – *вольові* риси (організованість, терплячість, самоконтроль – слабовілля, імпульсивність, збудливість);
 - ціннісне ставлення до *діяльності* – *інтелектуально-креативні* риси (креативність, принциповість, толерантність – педантизм, конформізм, ригідність);
 - ціннісне ставлення до *себе і до людей* – *морально-комунікативні* риси (скромність, доброзичливість, емпатія – марнославство, агресивність, індивідуалізм);
 - ціннісне ставлення до *духовного світу* – *духовно-моральні* риси (альтруїзм, совісність, чесність, відповідальність – егоцентризм, корисливість, лицемірство, безвідповідальність).

Розвиток характеру юнаків та дівчат пов'язаний як з конструктивними, так і деструктивними рисами, але при гармонійному характері міра прояву конструктивних рис значно перевищує прояв деструктивних. В структурі гармонійного характеру домінують конструктивні риси, а моральна самосвідомість здійснює регуляцію деструктивних, які за умови свідомого самоконтролю над ними виконують інструментальні функції (самозбереження, захисту).

Загальна гармонійність характеру визначається його цілісністю – гармонійністю усіх компонентів і такими *критеріями* як моральна вихованість – невихованість; урівноваженість – неурівноваженість; сила характеру – безхарактерність.

Відповідність характеру критеріям його гармонійності визначає *рівень* гармонійності характеру (низький, нижче від середнього, вище від середнього та високий).

За нашими положеннями, зокрема, принципом духовно-моральної детермінації, гармонізація характеру юнаків та дівчат у процесі ускладнення їх духовно-моральної самосвідомості актуалізується системою таких духовно-моральних детермінант як: 1) особистісна саморефлексія; 2) моральна самооцінка; 3) моральнісні ставлення до духовного і матеріального світу (до себе, до людей, до природи, до справи тощо); 4) здатність до децентрації, подолання егоїзму; 5) духовна особистісна спрямованість (реалізація цінностей самопізнання, духовності, моральності, саморозвитку); 6) актуалізований духовний потенціал (цілісність духовно-моральних, креативних і вольових якостей); 7) мотивація до духовно-морального самовдосконалення: активізація особистісної активності щодо самовиховання. Детермінаційний вплив зазначених чинників сприяє активізації становлення духовних, когнітивних, емоційних і вольових психологічних утворень (самоусвідомлення, самоприйняття, морального самоконтролю), що посилює моральну саморегуляцію поведінки й сприяє гармонійному розвитку всіх підструктур особистості юнаків та дівчат.

Психологічним механізмом гармонізації характеру в юнацькому віці виступає *духовно-моральна саморегуляція*, яка зумовлює здатність управляти своїми емоціями і поведінкою, керуючись духовно-моральними імперативами (дотримання обов'язку, взаємоповаги, любові до оточуючого світу тощо). Згідно наших положень цей механізм диференціюється на духовно-моральне самоусвідомлення, почуттєво-ціннісне самоставлення та морально-вольовий самоконтроль. Процес диференціації пов'язаний з ускладненням духовно-моральної самосвідомості юнаків та дівчат, зокрема етапами осмислення, засвоєння та актуалізації духовно-моральних цінностей. *Духовно-моральне самоусвідомлення* юнацтва пов'язано з розвитком та осмисленням уявлень про риси власного характеру, що активно сприяє становленню духовно-моральних рис (чесності, сумлінності, відповідальності тощо). *Почуттєво-ціннісне самоставлення* юнаків та дівчат до власного характеру і духовно-моральних якостей конструюється

шляхом активізації вищих почуттів (емпатії, доброзичливості, прийняття себе та інших), які згодом трансформуються в систему моральнісних ставлень особистості до духовного і матеріального світу. *Морально-вольовий самоконтроль* полягає в апробації, вправлянні й закріпленні форм духовно-моральної поведінки (у діях, вчинках) на підставі актуалізації духовного потенціалу. В юнацькому віці особистість здатна досягати розвинутого морально-вольового самоконтролю, який сприяє гармонійній поведінці й духовно-моральному способу життя.

Характерологічний розвиток в юнацькому віці має два виміри (*духовно-моральний та емоційно-вольовий*), які мають позитивну або негативну модальність. Позитивна модальність за віссю духовно-морального розвитку визначає показник духовно-моральної самоактуалізації особистості, а негативна – є показником її духовно-моральної деактуалізації. Негативна модальність за віссю емоційно-вольового розвитку виявляється в емоційно-вольовій невірноваженості, яка зумовлює психологічну дезадаптацію юнаків та дівчат, а позитивна – визначає емоційно-вольову врівноваженість, яка сприяє психологічній адаптації юнацтва. Емоційно-вольова врівноваженість зумовлює *конструктивну* адаптацію юнаків та дівчат у разі її сполучення з духовно-моральною самоактуалізацією їх особистості. Співвідношення модальностей кожного з вимірів характерологічного розвитку визначає типологію гармонійності характеру (рис. 1).

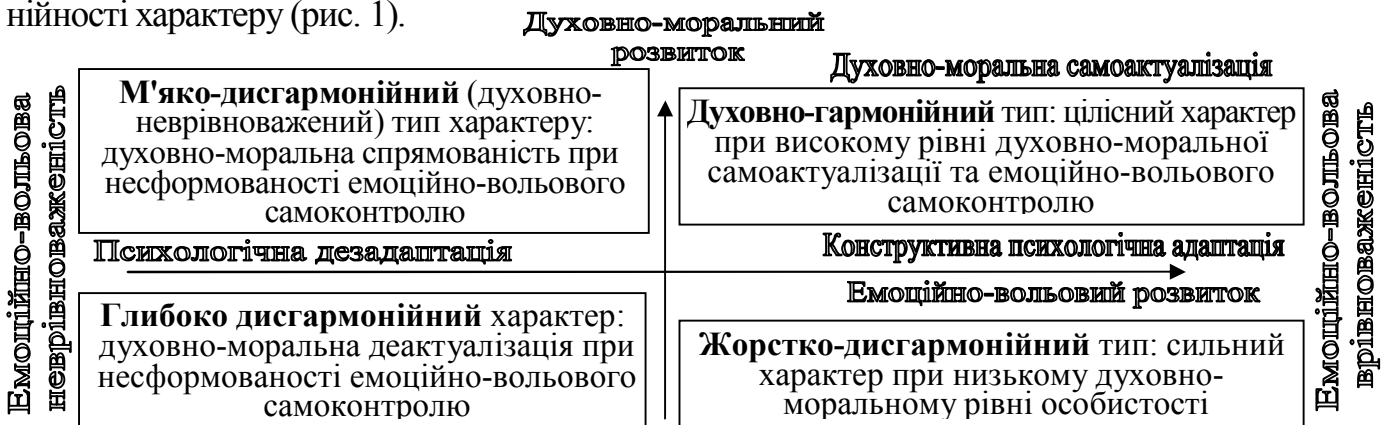

Рис. 1. Типи гармонійності характеру в юнацькому віці.

Глибоко дисгармонійний характер відзначається нездатністю юнаків та дівчат до духовно-моральної самоактуалізації та психологічної адаптації внаслідок несформованості моральнісних ставлень, емоційно-вольового самоконтролю, що визначає безхарактерність або неадаптивну впертість і некерованість поведінки. *М'яко-дисгармонійний* (духовно-неврівноважений) тип характеру зумовлюється сполученням духовної спрямованості (однобічно розвинутими моральними рисами) при несформованості емоційно-вольового самоконтролю (врівноваженості, сили волі, впевненості), коли молоді люди не здатні повноцінно керувати своїми почуттями, поведінкою і відповідати власним моральним вимогам. Це створює умови зниження життєвої активності й викликає психологічний дискомфорт і психогенні прояви особистості. *Жорстко-дисгармонійний* тип зумовлений дисбалансом між стеничним емоційно-вольовим потенціалом (рішучістю, наполегливістю) і відсутністю моральних якостей. Це сильний характер при низькому духовно-моральному рівні, але емоційно-вольова активність, що позбавлена морального змісту, має деструктивний вектор і спричиняє психологічний дискомфорт оточуючим людям, хоча свідчить про комфортний стан самої особистості. Сполучення духовно-моральної самоактуалізації та конструктивної психологічної адаптації визначає *духовно-гармонійний* тип, який відповідає високому рівню гармонійності.

Нами було розроблено **концептуальну модель** гармонізації характеру юнацтва (рис. 2).

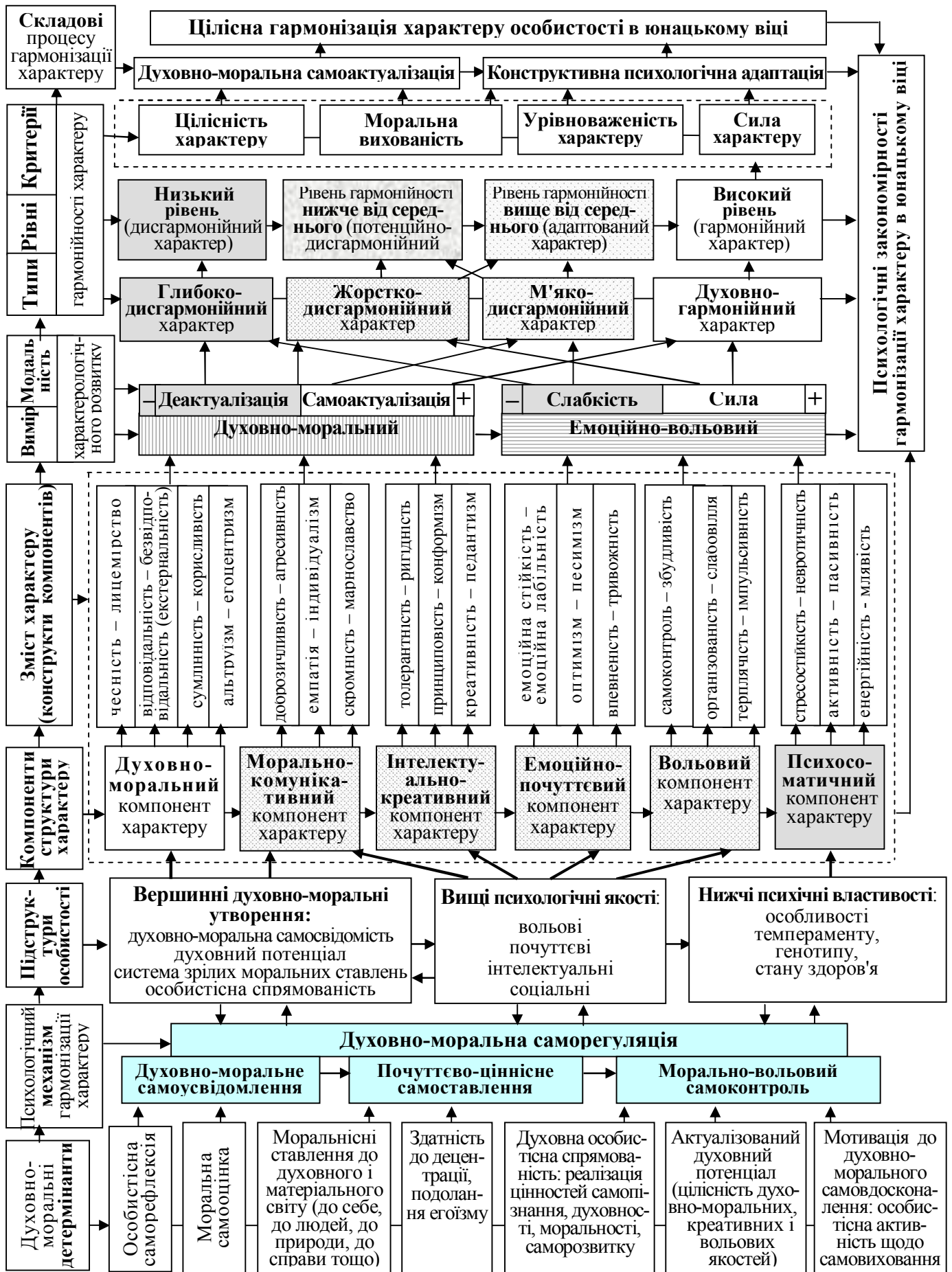

Рис.2. Концептуальна модель гармонізації характеру особистості в юнацькому віці.

Концептуальна модель відображає вплив духовно-моральних детермінант і механізму духовно-моральної саморегуляції на підструктури особистості й компоненти характеру. Процес гармонізації характеру юнацтва зумовлюється впливом духовно-моральних детермінант:

- *особистісною рефлексією*, яка сприяє розвитку когнітивних і духовних психічних функцій (самопізнання, самоусвідомлення), психологічної саморегуляції поведінки, що визначає гармонізацію духовно-моральних і вольових рис характеру;
- *моральною самооцінкою*, яка активізує розвиток самосвідомості юнаків та дівчат, самоусвідомлення позитивних і негативних рис, становлення «Я-концепції», конгруентності, адекватного самоприйняття, мотивації морального самовдосконалення;
- розвитком *моральнісних ставлень* до духовного і матеріального світу, які актуалізуються на підставі засвоєння моральних цінностей. Почуттєво-ціннісне ставлення до відповідальності, альтруїзму, чесності тощо визначає розвиток системи зрілих моральнісних ставлень, які сприяють утворенню гармонійних взаємин юнаків та дівчат;
- *здатністю до децентрації, подолання егоїзму*, яка сприяє розширенню самосвідомості й усвідомленню загальної єдності, що зумовлює досягнення особистістю вищих духовних станів (любові, творчості), які згодом набувають стійкості й перетворюються у духовно-моральні, морально-комунікативні та інтелектуально-креативні риси характеру юнацтва;
- *духовною особистісною спрямованістю*, яка активізує духовний потенціал і сприяє реалізації цінностей самопізнання, духовності, моральності, саморозвитку на поведінковому рівні, що визначає духовно-моральний спосіб життя, який виступає своєрідним психологічним тренінгом гармонізації характеру юнаків та дівчат;
- *розкриттям духовного потенціалу*, що активізує процес духовно-моральної самоактуалізації юнацтва, зумовлює цілісність духовно-моральних, інтелектуально-креативних та вольових рис, посилює емоційно-вольовий самоконтроль й сприяє цілісності характеру;
- *мотивацією до духовно-морального самовдосконалення*, яка активізує морально-вольовий самоконтроль і визначає особистісну активність щодо конструктивного самовиховання, завдяки чому відбувається гармонізація усіх компонентів характеру в юнацькому віці.

У відповідності до концептуальної моделі, вплив духовно-моральних детермінант в юнацькому віці активізує розвиток механізму духовно-моральної саморегуляції й підструктур особистості (нижчих психічних властивостей, вищих психологічних якостей і вершинних утворень), що стають базисом для гармонійного становлення компонентів характеру (духовно-морального, морально-комунікативного, інтелектуально-креативного, вольового, емоційно-почуттєвого, психосоматичного), які проявляються у дихотомічних конструктах (рисах).

У четвертому розділі «Емпіричне дослідження особливостей гармонійності характеру сучасної молоді» презентовано програму і методику констатувального експерименту, проаналізовані особливості духовного потенціалу і гармонійності характеру старшокласників, учнів ПТНЗ, студентів ВНЗ різних спеціальностей, визначено психологічні особливості впливу духовно-моральних детермінант на гармонійність характеру в юнацькому віці.

Програма констатувального експерименту включає вивчення особливостей гармонійності характеру юнаків і дівчат, їх духовного потенціалу та впливу духовно-моральних детермінант на гармонійність характеру в юнацькому віці. Нами виявлено якісні й кількісні показники гармонійності характеру і духовно-моральних детермінант, які досліджувалися за допомогою цілого ряду методик: рівень прояву рис та розвитку гармонійності характеру досліджувалися – «Структура і зміст характеру» (авт. Н. В. Павлик); психосоматичні характерологічні властивості – САН (авт. В. А. Доскін, Н. А. Лаврентьєва, В. Б. Шарай, М. П. Миро-

шників); рівні розвитку духовного потенціалу, особистісної рефлексії, децентрації – «Духовний потенціал особистості» (авт. Е. О. Помиткін, модиф. Н. В. Павлик); моральна самооцінка – за шкалою «оцінка» («Особистісний диференціал» (авт. Ч. Осгуд, адапт. Є. Бажиным та А. Еткіндом)); духовна особистісна спрямованість – за методикою «Особистісна спрямованість» (авт. Н. В. Павлик); моральнісні ставлення – проєктивний тест егоцентричних асоціацій за методом незакінчених речень (авт. Т. Шустрова, адап. Т. І. Пашуковою); мотивація до духовно-морального розвитку – анкета (авт. Н. В. Павлик).

Вимір надійності авторських методик проводився за допомогою методів поперечних зрізів (ретестова валідність), визначення загальної дисперсії на різних вибірках досліджуваних, а також шляхом виявлення кореляційних зв'язків між рівнем психодіагностичних показників з незалежною експертною оцінкою.

В констатувальному експерименті брало участь 450 старшокласників (загальноосвітніх шкіл (далі – ЗОНЗ), спортивної школи (далі – спорт. ЗОНЗ), гімназії з поглибленим вивченням англійської мови (далі – лінгв. ЗОНЗ), природничо-математичної школи (далі – матем. ЗОНЗ)); 118 учнів Центру професійно-технічної освіти переробної промисловості (за фахом «Кухар», «Бармен», «Офіціант») (далі – ПТНЗ), 60 учнів будівельного коледжу за фахом «Архітектура»)); 985 студентів ВНЗ (за фахом «Практична психологія», «Початкова освіта», «Математика-фізика», «Іноземна і вітчизняна філологія», «Історія», «Менеджмент», «Інформатика», «Музика», «Дизайн», «Образотворче мистецтво», «Хореографія») і 122 студенти духовного навчального закладу (духовного училища) (далі – ДНЗ) (за фахом «Пастир», «Регент», «Іконопис», «Катехізіс»).

В процесі емпіричного дослідження виявлено кількісні показники, які вказують на певний рівень розвитку гармонійності характеру юнаків та дівчат. Відсотковий розподіл цих показників у закладах *різного освітнього рівня* (ЗОНЗ, ПТНЗ, ВНЗ, ДНЗ) відображено на рис. 3.

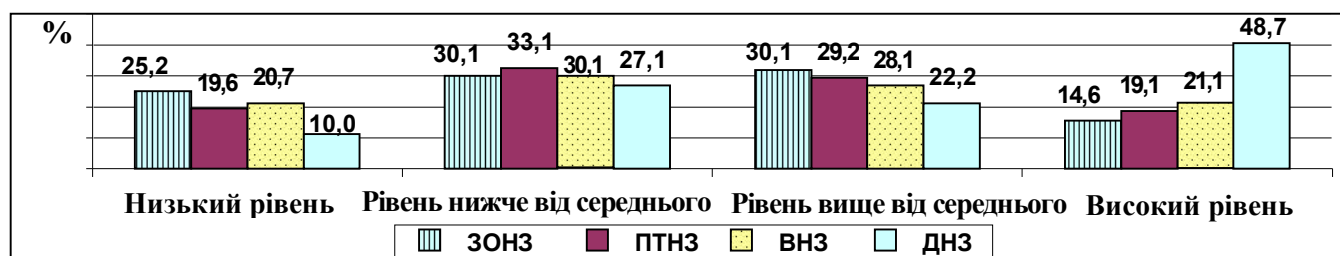

Рис. 3. Розподіл рівня розвитку гармонійності характеру в старшокласників, учнів ПТНЗ, студентів ВНЗ і ДНЗ (у %).

Серед старшокласників 25,2% респондентів мають низький рівень розвитку гармонійності характеру, учнів ПТНЗ – 19,6%, студентів ВНЗ – 20,7%, студентів ДНЗ – 10%. У таких юнаків і дівчат спостерігається переважання деструктивних рис (лицемірства, агресивності, збудливості тощо) над конструктивними (чесністю, альтруїзмом, самоконтролем тощо). Несформованість моральнісних ставлень (егоцентризм, корисливість, безвідповідальність) і конструктивних навичок (агресивність, індивідуалізм) взаємодії з іншими зумовлюють деструктивність та некерованість їх поведінки (збудливість, імпульсивність).

Рівень розвитку гармонійності нижче від середнього продемонстрували 30,1% учнів ЗОНЗ і студентів ВНЗ та 33,1% учнів ПТНЗ і 27,1% студентів ДНЗ, які відзначаються частковою сформованістю конструктивних рис (відповідальності, емпатії, креативності), що виступають як компенсаторні механізми і певною мірою нівелюють характерологічну дисгармонійність (ригідність, конформізм, песимізм, тривожність, невротичність, слабовілля тощо).

Гармонійність характеру вище від середнього рівня було виявлено у 30,1% старшокласників, 29,2 % учнів ПТНЗ, у 28,1% студентів ВНЗ і у 22,2% студентів ДНЗ. Ці юнаки і дівчата мають досить розвинуті такі риси як доброзичливість, відповідальність, організованість, скромність, впевненість, стресостійкість і здатні до психологічної адаптації у соціумі. Проте у них не вистачає цілісної сформованості усіх компонентів характеру, тому в їх поведінці часом простежуються імпульсивність, корисливість, марнославство, педантизм.

Високий рівень розвитку гармонійності продемонстрували 14,6 % старшокласників, 19,1% учнів ПТНЗ, 21,1% студентів ВНЗ і 48,7% студентів ДНЗ. У цих досліджуваних конструктивні риси (сумлінність, альтруїзм, креативність, емоційна стійкість, самоконтроль, енергійність та ін.) значно переважають над деструктивними (егоцентризмом, ригідністю, слабовіллям тощо), що зумовлює конгруентність їх взаємин, доцільність прояву вольової активності, гармонійність поведінки й продуктивність діяльності. До високого рівня гармонійності ми відносили як цілісно-гармонійний характер, де усі підструктури рівномірно розвинені, й в яких домінують виключно позитивні риси, так і характер, який має одну-дві деструктивні риси (педантизм або млявість) на фоні розвинених конструктивних рис (така особистість здатна до гармонійного функціонування, хоча й має певні «людські слабкості»).

Як бачимо, найвищі показники розвитку гармонійності характеру порівняно з іншими мають студенти ДНЗ, серед яких спостерігається найменший відсоток респондентів з низьким рівнем (10,0%) і найбільша кількість – з високим рівнем (48,7%) гармонійності характеру. Думаємо, що це пов'язано з тим, що вплив духовно-моральних детермінант гармонізує характерологічний розвиток юнаків та дівчат, адже вони не зупиняються на етапі адаптації до умов середовища, а прагнуть до постійного самоудосконалення. Найнижчі показники розвитку гармонійності характеру спостерігаються в учнів ЗОНЗ. Але враховуючи те, що у старшокласників менша сукупність життєвого досвіду і духовно-моральних знань, стає зрозумілим, чому вони мають нижчий рівень гармонійності характеру, ніж учні ПТНЗ і студенти ВНЗ. Серед них було виявлено учні, які вивчали курс «Християнська етика», що продемонстрували знано вищий рівень гармонійності характеру, ніж інші старшокласники. Це підтверджує наше припущення стосовно духовно-моральної детермінації гармонійності характеру юнаків і дівчат.

Учні ПТНЗ мають вищі показники гармонійності характеру порівняно зі старшокласниками, але нижче, ніж у студентів ВНЗ. За нашим розумінням, це вказує на те, що студенти ВНЗ завдяки високому освітньому рівню більш здатні до свідомого самовладання й гармонізації власного характеру. Отже, результати дослідження свідчать про тенденцію до зростання кількості досліджуваних з високим рівнем гармонійності характеру пропорційно освітньому і духовно-моральному рівню особистості.

Результати пілотажного і констатувального дослідження особливостей змісту характеру показали, що рівні розвитку гармонійності мають якісні ознаки (певний набір рис, які визначають спосіб поведінки й адаптації юнацтва, узгодженість у взаємодіях, спілкуванні, діяльності). Тому рівні гармонійності отримали такі назви: низький рівень – «дисгармонійний» характер (високі показники деструктивних рис при низьких показниках конструктивних рис); рівень нижче від середнього – «потенційно-дисгармонійний» характер (домінування деяких деструктивних рис над конструктивними); рівень вище від середнього «адаптований» характер (домінування певної частини конструктивних рис над деструктивними) і високий рівень – «гармонійний» характер (високі показники конструктивних рис при низьких деструктивних). За допомогою статистичної обробки емпіричних показників характерологічних рис було визначено фактори, що відображають загальні *критерії гармонійності* харак-

теру, які визначаються як похідні від показників рис і відбивають цілісну картину характеру.

Гармонійний характер юнаків і дівчат відзначається цілісністю (узгодженістю у взаємодіях, спілкуванні, діяльності); моральною вихованістю (у поведінці виявляються відповідальність, сумлінність, альтруїстичне ставлення до оточуючих); урівноваженістю (при потраплянні у складні соціальні ситуації проявляються принциповість, креативність, емоційна стійкість, впевненість, оптимізм); силою (при виконанні діяльності простежується організованість, терплячість, самоконтроль, а в проблемних ситуаціях виявляються стресостійкість, енергійність).

Адаптований характер в юнацькому віці проявляється у відповідальному, доброзичливому, толерантному ставленні у значущих стосунках, яке може сполучатися з мотивами корисливості, марнославства; поведінка у складних ситуаціях частіше відзначається впевненістю, оптимізмом, креативністю, але іноді можуть проявлятися імпульсивність або нетерплячість; в діяльності виявляється організованість, активність. В цілому, такий характер визначає психологічний комфорт юнаків і дівчат, адаптивність до умов середовища й самореалізації в професійній діяльності, але він не є досить цілісним, оскільки його компоненти не мають повної міри гармонійної сформованості.

Потенційно-дисгармонійний характер юнаків та дівчат не має гармонійної цілісності й моральної вихованості, що виявляється у несформованості моральнісних ставлень до інших, що маскується за лицемірними проявами доброзичливості, емпатії, та у вчинках простежується безвідповідальність; реакції на складні соціальні ситуації проявляються у тривожності, ригідній фіксації на проблемі при активному прагненні до її вирішення; у діяльності проявляється педантизм, терплячість, прагнення закінчити розпочату справу, але не вистачає організованості, енергійності й самоконтролю. Врівноваженість і сила потенційно-дисгармонійного характеру частково розвинуті, що дозволяє юнакам та дівчатам за сприятливих умов перебувати у відносно комфортному психологічному стані, але за умов стресу можливе загострення деструктивних рис, що сприяє розвитку більш глибокої характерологічної дисгармонії.

Дисгармонійний характер юнацтва відзначається нецілісністю, неконгруентністю, що виявляється неусвідомленістю егоцентричності ставлень до інших, непомірністю почуттів, недоцільністю вчинків; моральною невихованістю, яка відзначається безвідповідальністю, нечесністю, лицемірством, агресивністю, маніпулятивністю у взаємодіях; неврівноваженістю, яка у складних соціальних ситуаціях пов'язана зі збудливістю, звинуваченням інших, емоційною лабільністю, роздратованістю, ригідністю афектів, песимізмом; безхарактерністю, що простежується при виконанні діяльності як неорганізованість, слабовілля, невміння довести справу до кінця. Все це зумовлює неадаптивність і некерованість поведінки юнаків та дівчат.

Таким чином, ми підтверджуємо теоретично визначені критерії гармонійності характеру: цілісність – неповнота характеру (М. Є. Бурно, С. Д. Максименко), моральна вихованість – невихованість (І. Д. Бех, Б. С. Братусь), врівноваженість – неврівноваженість (В. І. Абраменко, М. Є. Бурно), сила характеру – безхарактерність (М. Д. Левітов, С. Л. Рубінштейн).

Дослідження кількісних показників в *різнопрофільних* навчальних закладах показало, що гармонійність характеру юнацтва значно залежить від профілю освіти (Табл. 2).

Порівняльний аналіз рівнів розвитку гармонійності характеру учнів 9-го і 11-го класів *різнопрофільних* ЗОНЗ та студентів 1-го і 3-го курсів *різнопрофільних* ВНЗ дозволив встановити особливості впливу різних типів навчально-професійної діяльності на прояв гармонійності характеру в юнацькому віці. Найбільш зростають показники гармонійного характеру з 1-го до 3-го курсу (від 29,3 % до 46,5%) і знижується відсоток студентів з дисгармонійним характером (від 18,8% до 6,9%) у духовному училищі. Це вказує на детермінаційний

вплив духовно-морального розвитку особистості в процесі гармонізації характеру в юнацькому віці. Навчання у духовному училищі пов'язано з розвитком таких духовно-моральних детермінант: мотивації духовно-морального самовдосконалення; навичок моральної роботи над собою (регулярна сповідь, дотримання моральних настанов), що сприяють розвитку рефлексії, внутрішнього локусу контролю, безкорисливому ставленню до інших людей; дотримання посту, обмеження фізіологічних потреб формують вольові якості. Отже, духовно-моральне самовдосконалення зумовлює цілісну гармонізацію характеру юнацтва.

Таблиця 2.

Динаміка показників розвитку гармонійності характеру в учнів ЗОНЗ, ПТНЗ, студентів ВНЗ і ДНЗ (у %)

n = 1735

Тип закладу	Рівень розвитку гармонійності x-ру Назва навч. закладу / клас (курс)	Дисгармонійн.		Потенц.-дисгарм.		Адаптований		Гармонійний	
		9 кл	11 кл	9 кл	11 кл	9 кл	11 кл	9 кл	11 кл
ЗОНЗ	ЗОНЗ	21,5	20,8	25	29,2	30	33,3	23,3	16,7
	Спортивний ЗОНЗ	23,3	8,4	26,7	25	40	45,8	10	20,8
	Лінгвістичний ЗОНЗ	16,7	26,9	29,6	38,4	37	23	16,7	11,5
	Математичний ЗОНЗ	21,6	45,6	43,1	28,3	23,5	19,5	11,8	6,5
ПТНЗ		1 курс	3 курс	1 курс	3 курс	1 курс	3 курс	1 курс	3 курс
	ПТНЗ переробної промисловості	15,4	25,5	30,8	39,6	38,5	23,3	15,4	11,7
	Архітектура	27,3	15,8	31,8	36,9	27,3	31,6	13,6	15,8
ВНЗ	Практична психологія	20,3	36,8	27,5	29	28,9	18,4	23,2	15,8
	Початкова освіта	12,2	17,4	26,8	45,6	32,9	19,6	28,1	17,4
	Історія	9,5	16,7	33,3	25	28,6	41,7	28,6	16,7
	Іноземна філологія	17,6	38,5	27,5	33,3	31,3	23	23,5	5,1
	Викладач рідної мови і літератури	26,7	18,1	28,9	27,3	20	25	24,4	29,6
	Мистецтво	20,6	14,3	44,8	19	20,7	38,1	13,8	28,6
ДНЗ	Духовне училище	18,8	6,9	31,3	25,6	21	20,9	29,3	46,5

На другому місці щодо зростання показників гармонійного характеру знаходяться кількісні показники в студентів за фахом «Мистецтво» (від 13,8% до 28,6%), «Викладач рідної мови і літератури» (від 24,4% до 29,6%), «Архітектура» (від 13,6% до 15,8%), а також в учнів спортивної школи (від 10% до 20,8%). Це означає, що в процесі опанування духовними, мистецько-творчими й спортивними професіями відбувається гармонізація характеру, яка проявляється у зростанні кількості студентів, що мають гармонійний і адаптований характер, при зниженні відсотка студентів з дисгармонійним і потенційно-дисгармонійним характером.

Вважаємо, що феномен гармонізації характеру майбутніх митців, вітчизняних філологів, архітекторів і церковнослужителів пов'язаний з тим, що предмет професійної діяльності, який має ознаки гармонійної цілісності (духовна і класична музика, література, живопис, дизайн, хореографія, архітектура), в процесі інтеріоризації викликає духовні переживання, які перетворюються у стійкі мотиви, що актуалізують вищі особистісні цінності. Останні інтеріорізуються у гармонійні риси характеру. Саме залучення юнацтва до духовно-творчої діяльності, розвиток художніх, музичних здібностей сприяє духовній самоактуалізації особистості, яка зумовлює гармонійний розвиток характеру. Констатовано, що спорт, як метод розвитку вольових якостей, також сприяє гармонійній цілісності характеру юнаків і дівчат.

Зниження рівня гармонійності характеру відбувається в учнів 11 класів ЗОНЗ (від 23,3% до 16,7%), матем. ЗОНЗ (від 11,8% до 6,5%), і лінгв. ЗОНЗ (від 16,7% до 11,5%), а також у студентів третього курсу за спеціальностями «Історія» (від 28,6% до 16,7%), «Практична психологія» (від 23,2% до 15,8%), «Початкова освіта» (від 28,1% до 17,4%), що проявляється у зростанні відсотка респондентів з дисгармонійним та потенційно-дисгармонійним характером при зниженні кількості представників адаптованого і гармо-

нійного характеру. На нашу думку, ця тенденція зумовлена по-перше, переважанням в системі сучасної освіти інтелектуальної (раціональної) модальності особистісного розвитку за рахунок духовно-моральної та емоційно-почуттєвої; по-друге, фіксацією студентів не на гармонійно-цілісних об'єктах творчості, а на абстрактній інформації та психолого-педагогічних проблемах. Найбільш виразно процес дисгармонізації характеру простежується за спеціальністю «Іноземна філологія», де відсоток студентів з дисгармонійним характером до 3-го курсу зростає (від 17,6% до 38,5%), а кількість представників гармонійного характеру різко знижується (від 23,5% до 5,1%). Ми вважаємо, що головним чинником дисгармонізації характеру майбутніх іноземних філологів є внутрішньоособистісний культуральний конфлікт, зумовлений суперечливістю цінностей вітчизняного менталітету, притаманного українським студентам, з цінностями тих культур, з якими їм доводиться ідентифікуватися, вивчаючи західні та східні мови. Цей когнітивний дисонанс є фактором соціально-психологічної дезадаптації й дисгармонізації характеру юнаків та дівчат.

Також нами було виявлено певну тенденцію щодо якісних показників з негативною модальністю за усіма вибірками генеральної сукупності досліджуваних. Констатовано значне перевищення середньостатистичних показників лицемірства ($\bar{A}=7,05$) над показниками чесності ($\bar{A}=5,50$). Водночас виявляється психологічна компенсація щодо несформованості певних показників моральних якостей за рахунок посилення відповідальності ($\bar{A}=7,15$) у взаємодіях, спілкуванні й діяльності.

Отже, результати дослідження доводять, що гармонійність характеру в юнацькому віці детермінується рівномірним розвитком усіх підструктур особистості, її духовно-моральним досвідом, рівнем освіти і профілем навчання. Вплив вікових особливостей на гармонійність характеру юнацтва не простежується. Отримані дані вказують на те, що духовний розвиток, естетично-творча професійна діяльність сприяють гармонізації характеру юнаків і дівчат, спорт позитивно впливає на їх психологічну адаптацію, а високе інтелектуальне навантаження зумовлює дисбаланс між інтелектуальним, моральним, емоційним та фізичним розвитком особистості, що негативно відображається на становленні характеру юнацтва.

В процесі теоретичного аналізу та якісної інтерпретації емпіричних даних нами були виявлені загальні показники, що свідчать про певний *тип гармонійності* характеру в юнаків і дівчат, які розподілилися у ЗОНЗ, ПТНЗ, ВНЗ і ДНЗ наступним чином (рис.4).

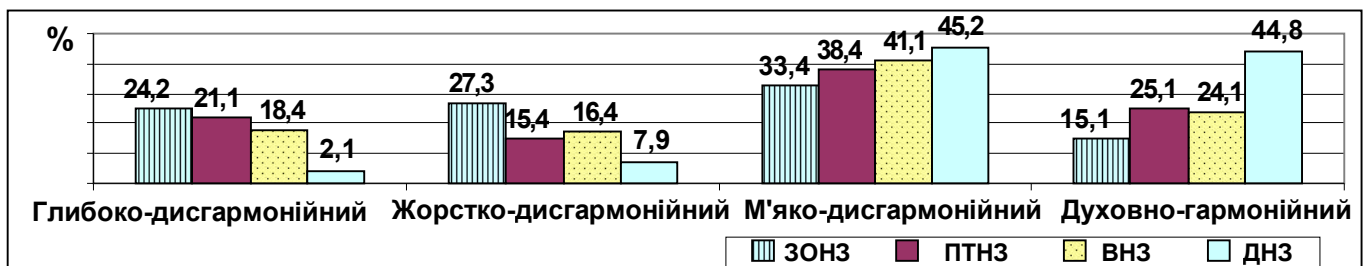

Рис. 4. Відсотковий розподіл типів гармонійності характеру в представників ЗОНЗ, ПТНЗ, ВНЗ, і ДНЗ (у %).

Кількість респондентів з *глибоко-дисгармонійним* типом в ЗОНЗ – 24,2%, у ПТНЗ – 21,1%, у ВНЗ – 18,4%, у ДНЗ – 2,1%. У цих юнаків і дівчат несформовані моральнісні ставлення, емоційно-вольовий самоконтроль, деактуалізований духовний потенціал, в поведінці проявляються егоцентризм, агресивність, конфліктність, безвідповідальність, слабовілля, прагнення до споживацтва, маніпулювання, що зумовлює їх неспроможність до конструктивної самореалізації. Внаслідок свого індивідуалізму й ригідної впертості вони

не виявляють здатності до адаптивного входження в соціальне середовище. Відсоток досліджуваних, які мають *жорстко-дисгармонійний* тип характеру, значно вище у ЗОНЗ (27,3%), ніж в ПТНЗ (15,4%), ВНЗ (16,4%) і ДНЗ (7,9%). Ці респонденти відзначаються дисбалансом між наполегливістю, рішучістю, стресостійкістю, впевненістю, агресивністю, з одного боку, і несформованістю духовно-моральних якостей (совісності, чесності, емпатії), з іншого. Емоційно-вольова активність, що позбавлена духовно-морального змісту, спрямована лише на прагматичне самоствердження особистості. *М'яко-дисгармонійний* тип характеру мають 33,4% учнів ЗОНЗ, 38,4% – учнів ПТНЗ, 41,1% – студентів ВНЗ і 45,2% – студентів ДНЗ. Такі досліджувані відрізняються духовно-неврівноваженим характером, що зумовлений однобічно розвинутими ширістю, відповідальністю, совісністю і слабкістю емоційно-вольового самоконтролю, що визначає їх нездатність керувати своїми почуттями, поведінкою і відповідати власним моральним вимогам. Відсоток респондентів з *духовно-гармонійним* типом характеру значно вище у ДНЗ (44,8%), ніж у ЗОНЗ (15,1%), ПТНЗ (25,1%) і ВНЗ (24,1%). Такі юнаки і дівчата мають розвинутий моральний самоконтроль, сумлінність, відповідальність і здатні до самовладання у складних ситуаціях, духовно-моральної самоактуалізації, побудови гармонійних стосунків, альтруїзму, безкорисливої допомоги потребуючим, плідної творчої співпраці з іншими.

На підставі результатів дослідження виокремлюється така тенденція: серед генеральної сукупності досліджуваних переважають юнаки і дівчата з *м'яко-дисгармонійним* характером. На другому місці – показники духовно-гармонійного типу. Кількість респондентів з глибоко-дисгармонійним типом дещо перевищує відсоток представників жорстко-дисгармонійного типу.

В ході дослідження також було встановлено *характерологічні відмінності* на основі професійних ознак за допомогою визначення однорідних вибірок згідно t-критерію Ст'юдента. Представники різних спеціальностей за характерологічними ознаками поділяються на такі типи: *гуманітарний* тип, що має м'який характер, високо розвинені духовно-моральні риси (совісність, альтруїзм, емпатію); *технічний* тип, представники якого відрізняються жорстким характером, урівноваженістю, стресостійкістю, організованістю, впевненістю; і *суміжні* типи, які за одними характеристиками наближаються до гуманітарного, а за іншими – до технічного. До «гуманітарного типу» належать представники всіх духовних спеціальностей і фаху «Викладач рідної мови і літератури». Технічний тип створюють представники технічного і спортивного напрямів (учні матем. і спорт. ЗОНЗ, студенти за фахом «Математика-фізика», «Інформатика»). До проміжних типів, які тяжіють до гуманітаріїв, належать студенти мистецьких спеціальностей, історії, початкової освіти, психології, менеджменту. За критерієм *креативності* однорідну вибірку створюють майбутні музиканти, художники дизайнери, хореографи, іконописці, регенти, інформатики і менеджери, що підтверджує положення, що саме творчість гармонізує характер людини, зближуючи гуманітарний і технічний типи.

Результати констатувального експерименту вказують на зниження кількісних показників респондентів з глибоко-дисгармонійним типом характеру при зростанні показників духовно-гармонійного типу серед студентів порівняно зі старшокласниками. Це свідчить про духовне і особистісне зростання сучасної молоді пропорційно освітньому рівню особистості.

В ході емпіричного *дослідження духовно-моральних детермінант* гармонізації характеру юнацтва за методикою «Духовний потенціал особистості» був виявлений кількісний показник рівня духовного потенціалу в учнів ЗОНЗ, ПТНЗ, студентів ВНЗ і ДНЗ (Табл. 1).

Дослідження показало, що найбільший відсоток досліджуваних з низьким рівнем духовного потенціалу (14,3%), при найменшій кількості респондентів, які мають високий

рівень духовного потенціалу (21,7%), спостерігається серед учнів ЗОНЗ, що зумовлено недостатністю духовно-морального досвіду в старшокласників. Юнаки та дівчата з низьким рівнем духовного потенціалу не дотримуються духовно-моральних принципів співіснування (вони недоброчливі, не толерантні, не несуть відповідальності за свої вчинки й стосунки). Деактуалізація духовного потенціалу проявляється у фіксації особистості суто на біологічних потребах, байдужості до оточуючих, природи, духовного світу.

Таблиця 1.

Кількісні показники рівнів духовного потенціалу в учнів ЗОНЗ, ПТНЗ, студентів ВНЗ і ДНЗ (у %) n = 1735

Тип закладу	Професійна спрямованість	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
ЗОНЗ	Старшокласники 9-11 класів	14,3	64	21,7
ПТНЗ	ПТНЗ переробної промисловості	10	42	48
	Архітектура	6	45,7	48,3
ВНЗ	Практична психологія	2,5	48,2	49,3
	Початкова освіта	4,8	41,6	53,6
	Історія	4,2	43,7	52,1
	Іноземна філологія	5,3	37,4	57,3
	Викладач рідної мови і літератури	2,3	40,9	56,8
ДНЗ	Мистецтво	2,7	35,2	62,1
	Духовне училище	1,2	10,3	88,5

Юнаки та дівчата з середнім рівнем духовного потенціалу проявляють зусилля щодо подолання своїх недоліків, підтримують доброзичливі стосунки з іншими, проявляють до них повагу, справедливість, намагаються жити за загальнолюдськими принципами, ведуть здоровий спосіб життя, прагнуть до самостійного завершення розпочатих справ.

Високий рівень духовного потенціалу юнацтва означає інтеграцію вольових якостей з духовною спрямованістю їх особистості та мотивацією до духовно-морального самоудосконалення. Ці юнаки та дівчата прагнуть до реалізації гуманістичних, естетичних, екологічних цінностей; вони здатні до самопізнання, самоактуалізації, самовдосконалення, мають високий рівень відповідальності, прагнуть знайти духовний сенс у багатьох подіях і явищах дійсності.

Студенти ДНЗ випереджають інші категорії юнацтва за рівнем актуалізації духовного потенціалу (88,5% студентів мають високий рівень духовного потенціалу). І це закономірно, адже у духовне училище вступають абітурієнти, які мають досвід духовно-морального розвитку. Близько половини студентів з високим рівнем духовного потенціалу спостерігається у ВНЗ: у майбутніх практичних психологів (49,3%), педагогів-початківців (53,6%), митців (56,8%), іноземних філологів (57,3%), викладачів рідної мови і літератури (56,8%) та істориків (52,1%). Трохи менше, ніж половина, досліджуваних з високим рівнем духовного потенціалу виявилось серед учнів ПТНЗ (близько 48%). Показники духовного потенціалу мають такі вікові тенденції: до зростання – у студентів будівельного коледжу, інституту мистецтв і духовного училища; до зниження – в учнів спорт. ЗОНЗ і ПТНЗ переробної промисловості. Отже, результати дослідження свідчать, що на актуалізацію духовного потенціалу юнацтва впливають набуття особистісної зрілості та духовного досвіду.

Для перевірки гіпотези щодо впливу духовно-моральних детермінант на гармонійність характеру юнацтва було проведено дослідження за допомогою методу полярних груп (рис. 5).

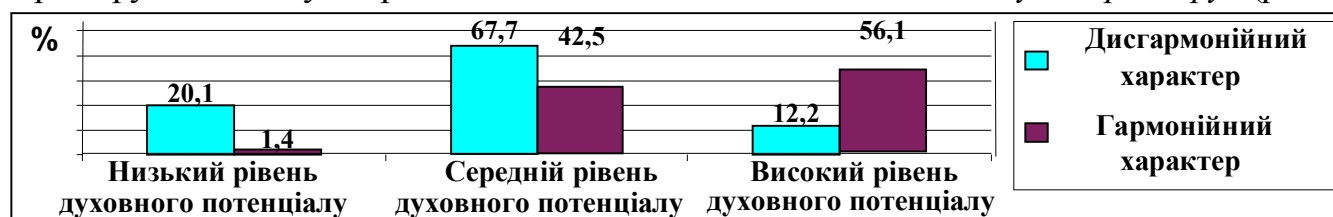

Рис. 5. Рівень духовного потенціалу у полярних групах (у %).

У загальній вибірці були виділені підгрупи з гармонійним і дисгармонійним характером, серед яких визначено відсотковий розподіл юнаків і дівчат з різним рівнем духовного потенціалу. Відсоток досліджуваних з високим духовним потенціалом переважає у вибірці з гармонійним характером, що підтверджує положення про духовно-моральну детермінацію гармонійності характеру в юнацькому віці.

Для установлення надійності й достовірності показників було проведено *кореляційний аналіз*. Виявлялися кореляційні зв'язки (далі – кореляції) між показниками гармонійності характеру і духовно-моральних детермінант, що дозволило встановити психологічні особливості духовно-моральної детермінації гармонійності характеру в юнацькому віці. Для встановлення напряму детермінаційних впливів було визначено коефіцієнти регресії. Рівень достовірності перевірявся на підставі t-критерію Ст'юдента. Порівняльний аналіз кореляцій між показниками духовно-моральних детермінант і рис характеру ми проводили також у полярних вибірках. Перш за все привертають увагу кореляції між рисами характеру та показниками статі й віку. Показник *статі* у дисгармонійній вибірці має зв'язки з багатьма рисами: у юнаків – з діловою спрямованістю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), силою характеру ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), стресостійкістю ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), впевненістю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), марнославством ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), індивідуалізмом ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), креативністю ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), самоконтролем ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), урівноваженістю ($r=0,45$; $p\leq 0,01$), жорсткістю ($r=0,45$; $p\leq 0,01$) характеру, а у дівчат – з духовно-моральними ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), морально-комунікативними ($r=0,29$; $p\leq 0,05$) рисами, неуврівноваженістю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), емпатією ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), емоційною лабільністю ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), тривожністю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), невротичністю ($r=0,41$; $p\leq 0,01$). Це свідчить про те, що характерологічно-дисгармонійні юнаки і дівчата мають суттєві характерологічні розбіжності: юнаки – впевнені, індивідуалістичні, жорсткі у спілкуванні, марнославстві, урівноважені, вольові, стресостійкі, креативні; а дівчата – емоційно лабільні, неуврівноважені, тривожні, невротичні, комунікабельні, моральні, емпатійні. Звідси витікає, що прояв дисгармоній характеру в юнаків відбувається переважно за жорстко-дисгармонійним типом, а у дівчат – за м'яко-дисгармонійним типом.

Несподіваним виявився факт відсутності будь-яких кореляцій з рисами характеру за обома статями у гармонійній вибірці, що визначило для нас новий погляд на проблему статево-психологічних відмінностей, а саме: особистість, яка досягла високого рівня гармонійності характеру, втрачає статево зумовленість розвитку певних рис і набуває свободи у духовно-моральному вимірі. Отже, чим вище рівень гармонійності характеру представників чоловічої та жіночої статі, тим більше нівелюються статево-характерологічні відмінності між ними.

Показник *віку* у дисгармонійній вибірці майже не має зв'язку з рисами характеру. Водночас у гармонійній вибірці спостерігаються високі позитивні кореляції віку з духовною спрямованістю ($r=0,46$; $p\leq 0,01$), морально-комунікативними рисами ($r=0,41$; $p\leq 0,01$) і негативні кореляції з егоцентризмом ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), марнославством ($r=-0,36$; $p\leq 0,05$), жорсткістю характеру ($r=-0,28$; $p\leq 0,05$). З цього випливає, що у характерологічно-дисгармонійних особистостей вік не впливає на гармонізацію характеру, адже такі досліджувані не здатні конструктивно засвоювати життєвий досвід. Проте юнаки та дівчата з гармонійним характером завдяки моральному самовдосконаленню використовують час свого життя для гармонізації власного характеру і з віком долають егоцентризм і набувають ще більшої гармонійності.

Показники гармонійності характеру особистості юнацького віку позитивно корелюють з духовним потенціалом ($r=0,37$; $p\leq 0,01$), моральною самооцінкою ($r=0,31$; $p\leq 0,05$). За даними регресійного аналізу гармонізацію характеру зумовлюють децентрація ($r=0,41$;

$p \leq 0,01$), рефлексія ($r=0,26$; $p \leq 0,05$), духовна спрямованість ($r=0,33$; $p \leq 0,05$). Це означає, що характерологічно-гармонійні юнаки та дівчата здатні до прийняття інших й альтруїстичної поведінки. Подолання егоцентричних тенденцій здійснюється ними за рахунок актуалізації духовного потенціалу, розвитку рефлексії та адекватної моральної самооцінки, яка стає основою розвитку почуття гідності. Таким чином, духовно-моральний розвиток особистості юнацького віку є необхідною психологічною умовою гармонізації її характеру.

Цікавим є факт наявності у дисгармонійній вибірці зв'язку гармонійності характеру юнаків і дівчат з моральною самооцінкою ($r=0,42$; $p \leq 0,01$), самопочуттям ($r=0,33$; $p \leq 0,05$), активністю ($r=0,31$; $p \leq 0,05$), настроєм ($r=0,33$; $p \leq 0,05$) і відсутністю цього зв'язку у гармонійній вибірці. Отже, психологічний стан при дисгармонійному характері зумовлюється психосоматичними чинниками (самопочуттям, настроєм), самооцінкою, водночас стан характерологічно-гармонійних юнаків і дівчат не залежить від психосоматичних факторів та зовнішніх впливів. Це підтверджує гіпотезу про духовно-моральну самодетермінацію особистості, яка має місце при гармонійному характері.

Духовний потенціал особистості юнацького віку має позитивну кореляцію з гармонійністю характеру ($r=0,35$; $p \leq 0,05$), врівноваженістю ($r=0,31$; $p \leq 0,05$), духовно-моральними ($r=0,31$; $p \leq 0,05$), морально-комунікативними ($r=0,26$; $p \leq 0,05$) і вольовими ($r=0,23$; $p \leq 0,05$) рисами: відповідальністю ($r=0,34$; $p \leq 0,05$), терплячістю ($r=0,27$; $p \leq 0,05$), емоційною стійкістю ($r=0,27$; $p \leq 0,05$), толерантністю ($r=0,30$; $p \leq 0,05$), оптимізмом ($r=0,26$; $p \leq 0,05$), чесністю ($r=0,39$; $p \leq 0,01$), альтруїзмом ($r=0,41$; $p \leq 0,01$), силою характеру ($r=0,40$; $p \leq 0,01$). Це свідчить про те, що актуалізація духовного потенціалу сприяє розвитку не тільки духовно моральних рис, але й усіх компонентів характеру, що зумовлює його гармонійну цілісність ($r=0,51$; $p \leq 0,01$). Регресійний аналіз показав, що у гармонійній вибірці духовний потенціал зумовлений духовною спрямованістю особистості ($r=0,50$; $p \leq 0,01$), а у дисгармонійній вибірці – соціальною спрямованістю ($r=0,23$; $p \leq 0,05$). Ці дані вказують, що розкриття духовного потенціалу характерологічно-дисгармонійних юнаків і дівчат визначається переважно соціальними факторами (прагненням до схвалення, або страхом засудження). Егоїстична спрямованість знижує духовний потенціал ($r=-0,48$; $p \leq 0,01$). Психологічними детермінантами його розвитку виступають совісність ($r=0,41$; $p \leq 0,01$), доброзичливість ($r=0,43$; $p \leq 0,01$), емпатія ($r=0,47$; $p \leq 0,01$), креативність ($r=0,39$; $p \leq 0,01$). Отже, духовний потенціал і конструктивні риси мають зворотний зв'язок й взаємозумовлюють розвиток один одного.

Духовна спрямованість юнаків і дівчат позитивно корелює з гармонійністю характеру ($r=0,33$; $p \leq 0,05$). Негативна кореляція спостерігається між духовною спрямованістю особистості та егоцентризмом ($r=-0,27$; $p \leq 0,05$), екстернальністю ($r=-0,25$; $p \leq 0,05$), корисливістю ($r=-0,26$; $p \leq 0,05$), лицемірством ($r=-0,23$; $p \leq 0,05$), збудливістю ($r=-0,31$; $p \leq 0,05$), марнославством ($r=-0,34$; $p \leq 0,05$). У дисгармонійній вибірці духовна спрямованість має негативну кореляцію з альтруїзмом ($r=-0,39$; $p \leq 0,01$), доброзичливістю ($r=-0,31$; $p \leq 0,05$), що можна інтерпретувати як початково-дисгармонійний період духовного розвитку, який відзначається психологічною дезадаптацією особистості (юнаки і дівчата безкомпромісно відстоюють духовні принципи, що зумовлює їх неадаптивну поведінку). Але згодом у процесі духовного зростання вони набувають духовно-моральних ($r=0,34$; $p \leq 0,05$) і морально-комунікативних ($r=0,30$; $p \leq 0,05$) якостей, що підвищує рівень гармонійності їх характеру.

Отже, всі духовно-моральні детермінанти позитивно корелюють з гармонійністю характеру юнацтва. На початковому етапі духовного розвитку відбувається тимчасова психологічна дезадаптація особистості, але згодом (за умови постійного духовно-

морального саморозвитку) становлення духовно-моральних рис нівелює дезадаптивні прояви й визначає поступову гармонізацію характеру юнаків і дівчат.

Аналіз кореляційних зв'язків між показниками гармонійності компонентів характеру показав, що духовно-моральний компонент здійснює опосередкований вплив на становлення вольових ($r=0,39$; $p\leq 0,01$) і морально-комунікативних ($r=0,45$; $p\leq 0,01$) рис. Морально-комунікативний компонент негативно корелює з самопочуттям ($r=-0,23$; $p\leq 0,05$), стресостійкістю ($r=-0,39$; $p\leq 0,01$), впевненістю ($r=-0,39$; $p\leq 0,01$). З цього виходить, що доброзичливими й емпатійними виявляються ті юнаки і дівчата, які самі відчули, що таке погане самопочуття і невпевненість, а отже вони стають здатними до розуміння й прощення інших людей.

Інтелектуально-креативний і вольовий компоненти в структурі гармонійного характеру юнацтва виконують роль своєрідного «буфера», поєднуючи між собою всі інші компоненти характеру, а при дисгармонійному характері мають інструментальну функцію прагматичного самоствердження особистості (у дисгармонійній вибірці досліджуваних вольові й креативні риси пов'язані з жорсткістю, збудливістю, агресивністю, корисливістю, які незважаючи на їх псевдо-вольову спрямованість, визначають жорсткість характеру, що знижує його гармонійність). Це означає, що для конструктивного функціонування інтелектуально-креативні і вольові якості особистості мають спрямовуватися духовно-моральною мотивацією на основі актуалізації духовного потенціалу.

Гармонійність емоційно-почуттєвого компонента зумовлюється впливом вольового ($r=0,37$; $p\leq 0,01$) і психосоматичного ($r=0,40$; $p\leq 0,01$) компонентів. У дисгармонійній вибірці емоційно-почуттєвий компонент негативно корелює з совісністю ($r=-0,32$; $p\leq 0,05$), емпатією ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$). Вважаємо, що духовний розвиток не сприяє емоційному комфорту, оскільки вимагає зусиль щодо моральної роботи над собою. Проте у структурі гармонійного характеру емоційно-почуттєві риси виконують функцію «морального барометру»: негативні почуття виникають у відповідь на аморальні дії й деструктивні риси. Гармонійність психосоматичного компонента характеру в дисгармонійній вибірці досліджуваних має негативну кореляцію з духовним потенціалом ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), духовно-моральним ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), морально-комунікативним ($r=-0,33$; $p\leq 0,05$) компонентами і позитивно корелює з емоційно-почуттєвим ($r=0,28$; $p\leq 0,05$) та інтелектуально-креативним ($r=0,35$; $p\leq 0,05$) компонентами.

Отже, статистичний аналіз доводить, що в структурі гармонійного характеру особистості юнацького віку всі компоненти позитивно корелюють між собою. Однак у структурі дисгармонійного характеру існує внутрішній конфлікт між духовно-моральним та морально-комунікативним компонентами, з одного боку, і психосоматичним та емоційно-почуттєвим компонентами, з іншого боку (психосоматичні та емоційно-почуттєві риси ніби протистоять розвитку духовно-моральних якостей) (рис. 6).

Рис. 6. Схема взаємозв'язків між компонентами характеру юнаків та дівчат. Умовні позначення: \Rightarrow — позитивна кореляція; \Rightarrow — негативна кореляція.

Для конструктивного розв'язання цього протиріччя доцільно використовувати інтелектуально-креативний і вольовий компоненти як посередників, адже вони мають позитивні кореляції і з духовно-моральним та морально-комунікативним компонентами характеру, і з емоційно-почуттєвим та психосоматичним компонентами. Актуалізація духовно-моральних детермінант має сприяти зміцненню їх зв'язку з інтелектуально-креативними і вольовими якостями і надавати останнім духовно-моральної спрямованості. За рахунок гармонізуючого впливу духовних детермінант на інтелектуально-креативні й вольові риси, а останніх на емоційно-почуттєві та психосоматичні риси відбувається загальна гармонізація цілісної структури характеру. Отже, в нашому дослідженні була підтверджена гіпотеза стосовно духовно-моральної детермінації гармонійності характеру.

П'ятий розділ «Психологічні засоби гармонізації характерологічного розвитку в юнацькому віці» присвячений розробці психологічних засобів гармонізації характеру сучасної молоді, висвітленню динаміки гармонійності характеру юнаків і дівчат експериментальної та контрольної груп; визначенню психологічних закономірностей гармонізації характеру в юнацькому віці, обґрунтуванню методичних рекомендацій для психологів і педагогів.

Нами розроблено та експериментально перевірено *інноваційну розвивальну програму* гармонізації характеру юнаків і дівчат. *Метою* програми є створення психолого-педагогічних умов духовно-морального оздоровлення юнацтва, насичення психологічного супроводу учнів і студентів заходами духовно-творчого спрямування, підвищення рівня духовної просвіти юнаків, дівчат, педагогів, шкільних психологів, батьків.

Психологічними засобами гармонізації характеру юнаків і дівчат були лекційні заняття, психотренінг, психологічні вправи, рольові ігри з наступним їх обговоренням, диспути на моральну тематику. У межах розвивальної програми було визначено етапи, що передбачають психологічну роботу з усіма учасниками навчально-виховного процесу – учнями (студентами), педагогами (класними керівниками, кураторами), практичними психологами, батьками.

1. *Психодіагностичний етап* мав на меті психологічну діагностику та розвиток духовно-морального самоусвідомлення юнаків і дівчат. Зазначений етап передбачав психодіагностичне вивчення особливостей характеру і духовного потенціалу юнацтва за допомогою методик «Структура і зміст характеру» (авт. Н. В. Павлик); «Духовний потенціал особистості» (авт. Е. О. Помиткін, модиф. Н. В. Павлик); проєктивного тесту егоцентричних асоціацій (авт. Т. Шустрова) та надання учням і студентам інформації стосовно результатів діагностики.

2. *Метою культурно-освітнього етапу* було підвищення рівня духовно-моральної просвіти юнацтва, батьків, педагогів, шкільних психологів. На цьому етапі використовувалися такі *методи*: організація тематичних заходів (педагогічних нарад, батьківських зборів, масових свят), присвячених висвітленню проблеми гармонізації характеру шляхом духовно-морального розвитку особистості, формування дбайливого ставлення до власного духовного світу, до внутрішнього світу інших людей, до природи, до світу в цілому.

Нами було проведено педагогічні наради у ЗОНЗ за темами: «Характероутворення особистості юнацького віку», «Критерії гармонійного характеру юнаків і дівчат», «Результати психодіагностики особливостей характеру старшокласників»; виступи перед педагогічним колективом у ВНЗ: «Гармонійність характеру майбутнього педагога мистецько-творчого профілю», «Розвиток духовно-моральних детермінант гармонізації характеру»; «Формування вольових якостей з опорою на духовні цінності»; організовані батьківські збори за тематикою: «Дисгармонії характеру – актуальна проблема сучасної людини», «Моральнісні ставлення особистості – основа її гармонійного характеру»; «Шляхи гармонізації ха-

рактеру: розвиток мотивації самоудосконалення»; проводився цикл методичних занять для шкільних психологів та кураторів студентських груп по темі: «Психодіагностика і гармонізація характеру юнаків і дівчат». Також було проведено масові заходи для юнацтва, вчителів і батьків – «Свято духовності й гармонії», «Чиста екологія – результат дбайливого ставлення до природи», «Прийняття, прощення, любов – основа моральнісних ставлень до людей» тощо.

2. В межах *гармонійно-поведінкового* етапу ставилася *мета* допомоги юнакам і дівчатам у набутті досвіду гармонійної поведінки. *Методами* реалізації гармонійно-поведінкового етапу виступали психологічне консультування юнацтва, педагогів, батьків, а також інноваційний *спецкурс* «Гармонізація характеру в юнацькому віці», який поєднував міні-лекції та психологічний тренінг. *Метою* спецкурсу було набуття практичних навичок свідомої гармонізації власного характеру шляхом духовно-моральної самоактуалізації, що передбачало засвоєння духовно-моральних принципів, розвиток моральних ставлень, духовно-моральної саморегуляції, здобуття навичок моральної поведінки і свідомого самовиховання.

Спецкурс мав такі *завдання*: 1) формування у юнацтва мотивації щодо гармонізації власного характеру, самопізнання, самовдосконалення; 2) усвідомлення зв'язків між наявністю дисгармоній характеру і психологічних проблем особистості; 3) розвиток ціннісного ставлення до духовності, моральності, гармонійності; 4) набуття навичок саморефлексії й диференціації дихотомічних рис власного характеру; 5) розуміння духовно-моральних принципів гармонізації характеру; 6) формування антиномічно-позитивного мислення; 7) розвиток почуттєво-ціннісного самоствавлення особистості на основі прийняття власних рис характеру, щирого визнання своїх помилок, розвитку позитивних почуттів (вдячності, прощення, задоволення від духовно-моральних вчинків); 8) розвиток здатності до морального вибору; 9) зміцнення морально-вольового самоконтролю юнаків та дівчат; 10) апробація форм морально-гармонійної поведінки, корекція деструктивних рис; 11) розвиток здатності до духовно-моральної самоактуалізації особистості, здійснення нею моральних вчинків.

Спецкурс включав два модулі (по 26 акад. год.). Кожне заняття присвячено окремій змістовій темі й містить відповідно за змістом міні-лекцію (1 акад. год.) і психотренінг (1 акад. год.).

Модуль I: «Розвиток духовно-морального самоусвідомлення і почуттєво-ціннісного самоствавлення особистості юнацького віку» мав на *меті*: актуалізацію духовно-моральних детермінант: мотивації самопізнання, самоудосконалення; усвідомлення дихотомічності рис свого характеру; рефлексію власних думок і рис характеру, розвиток здатності до свідомого визнання своїх помилок. До спецкурсу входили такі теми: «Прояв дисгармоній характеру в юнаків і дівчат», «Критерії гармонійного характеру в юнацькому віці», «Духовно-моральна саморегуляція особистості», «Реалізація у житті духовно-моральних принципів» тощо.

В *модулі II* «Розвиток морального самоконтролю особистості юнацького віку» консолідовано увагу на диференційованому *розвитку усіх компонентів характеру*. *Метою* стало формування морально-вольової саморегуляції емоцій і поведінки на основі *підвищення потенціалу структурних компонентів характеру*; набуття досвіду самовиховання, розвиток позитивних рис, контроль над негативними; апробація форм моральної поведінки в ході імпровізації, розігрування та вирішення складних екстремальних, життєвих ситуацій. В другому модулі консолідовано увагу на диференційованому *розвитку усіх компонентів характеру*. Він включав такі теми: «Саморозвиток духовно-моральних якостей», «Гармонізація вольового компонента характеру», «Саморозвиток морально-комунікативних якостей» тощо.

Психологічний супровід гармонізації характеру юнацтва базувався на комплексі психологічних засобів, спрямованих на диференційоване формування кожного з компонентів. В

процесі психотренінгу було застосовано цикл розроблених засобів, що сприяли усвідомленню конструктивних і деструктивних рис характеру (дискусії на моральну тематику: «Риси характеру, які допомагають міжособистісному спілкуванню», «Що таке духовно-моральне самовдосконалення» тощо), самоаналізу власних вчинків, думок, почуттів (вправи: «В чому я не правий», «Садівник» тощо), розвитку позитивного мислення, позитивних почуттів – розуміння, прощення, прийняття іншого (ігрові вправи «Аеропорт», «Анти-дзеркало» тощо); апробацію форм гармонійної поведінки (рольові ігри «Проблемні ситуації», «Два шляхи» тощо).

Гармонізація духовно-морального компоненту характеру здійснювалася на основі аналізу світових духовних творів («Притчі», «Біблія», «Життя святих»); розгляду моральних колізій («Чи варто йти проти власної совісті заради досягнення мети», «Чи виправдовує себе неправда в благо», «Чим загрожує юнакам і дівчатам втрата цнотливості» тощо); обговорення художніх фільмів морального змісту («Брат» (реж. А. Балабанов), «Учень» (реж. К. Серебреніков), «Улюблена вчителька» (реж. Л. Белозорович)), що стимулювало розвиток духовно-моральної самосвідомості юнаків і дівчат. Для розвитку вольових якостей використовувались вправи «Складні ситуації», «Відказ на безпідставне прохання», «Моральний вибір» тощо, які давали можливість актуалізації вольових ресурсів особистості. Цілісній гармонізації характеру сприяли підсумкові заняття «Уроки мудрості», спрямовані на систематизацію отриманих знань, рефлексію досвіду, визначення планів щодо подальшої гармонізації власного характеру.

При впровадженні засобів гармонізації характеру ми спиралися на духовно-моральнісний підхід, сутність якого полягає в тому, що активізація *духовно-моральних детермінант* зумовлює розвиток духовно-моральної саморегуляції, усіх підструктур особистості й компонентів характеру в юнаків та дівчат. Для реалізації розвивальної програми нами використовувалися також принцип *позитивності* у розвитку моральнісних ставлень, що сприяв формуванню у юнацтва антиномічно-позитивного мислення й почуття безумовної цінності кожної особистості; та принцип *«психоелевації»* спрямований на процес набуття конструктивних психологічних навичок (інтернальності, конгруентності, здатності до самодопомоги), що сприяли оволодінню юнаками та дівчатами формами гармонійної поведінки.

У формувальному експерименті брало участь 54 учня 10-х класів ЗОНЗ Києва і Прилук Чернігівської області та 52 студенти 4 курсу Інституту мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка. Учасники експериментальних груп відвідували факультативний спецкурс протягом 2013-2014 навчального року по дві академічні години на тиждень. Контрольна група налічувала 55 учнів 10-х класів і 56 студентів тих же навчальних закладів.

Для оцінки ефективності впровадження спецкурсу в експериментальних групах до і після формувального експерименту було проведено психодіагностику гармонійності характеру за методикою «Структура і зміст характеру». В контрольних групах також було проведено два аналогічних психодіагностичних зрізи на початку і наприкінці навчального року.

В ході порівняльного аналізу в експериментальних і контрольних групах досліджувались показники прояву рис і гармонійності компонентів характеру, які було статистично оброблено методом порівняння середніх значень у парних вибірках (Paired-Samples T-Test) (авт. Ф. Уїллоксон), що презентований у математичному пакеті SPSS 13. Статистична достовірність змін показників перевірялась за одновибірковим t-критерієм Ст'юдента.

Табл. 3 містить інформацію щодо показників тих рис і компонентів характеру, які свідчать про достовірні зміни в процесі формувального експерименту. Статистичний аналіз показав, що впровадження програми в експериментальних групах дало конструктивні результати, які відобразилися у позитивній динаміці не тільки показників окремих рис, а й

зростанні загальної гармонійності характеру як у старшокласників ($\Delta\bar{A}=-0,355$; $p\leq 0,01$), так і у студентів ВНЗ ($\Delta\bar{A}=-0,361$; $p\leq 0,01$). Слід зазначити, що хоча статистично достовірні зміни й вказують на позитивні зрушення середнього рівня загальної гармонійності характеру, проте це ще не означає досягнення усіма учасниками експерименту вищого рівня його гармонійності. Але достовірне зростання показників конструктивних рис при зниженні показників деструктивних рис свідчить про послідовний процес гармонізації характеру у юнаків і дівчат, який відбувся на основі активізації духовно-моральних детермінант.

В обох експериментальних групах відбулося достовірне зростання гармонійності компонентів характеру юнаків і дівчат, що визначило зростання рівня загальної гармонійності їх характеру. Якісний аналіз змін середньостатистичних показників показав відмінності перебігу процесу гармонізації характеру в період ранньої юності (10-й клас) і пізньої юності (4-й курс). У старшокласників переважно розвинулись морально-комунікативний ($\Delta\bar{A}=-0,652$; $p\leq 0,01$) та емоційно-почуттєвий ($\Delta\bar{A}=-0,620$; $p\leq 0,01$) компоненти характеру, що відобразилось на зростанні показників відповідних рис. Учні 10 класу стали більш емпатійними ($\Delta\bar{A}=-1,676$; $p\leq 0,05$), доброзичливими ($\Delta\bar{A}=-1,441$; $p\leq 0,01$), альтруїстичними ($\Delta\bar{A}=-1,241$; $p\leq 0,001$) оптимістичними ($\Delta\bar{A}=-1,567$; $p\leq 0,01$), менш збудливими ($\Delta\bar{A}=0,947$), агресивними ($\Delta\bar{A}=1,059$; $p\leq 0,01$), невротичними ($\Delta\bar{A}=1,106$; $p\leq 0,01$), емоційно лабільними ($\Delta\bar{A}=1,112$; $p\leq 0,01$). Суттєвих змін інтелектуально-креативного компонента характеру в учнів 10 класів не відбулося ($\Delta\bar{A}=-0,121$; $p\leq 0,135$). Гармонійність психосоматичного компонента характеру достовірно зросла рівною мірою як у старшокласників, так і студентів. Отже, період ранньої юності виявився найбільш сензитивним щодо розвитку морально-комунікативних та емоційно-почуттєвих якостей.

Таблиця 3.

Кількісні показники рис характеру і гармонійності його компонентів у експериментальних групах

n = 106

Показники рис характеру і гармонійності його компонентів	Старшокласники – 10 клас (n = 54)		Студенти ВНЗ – 3 курс (n = 52)	
	Різниця середніх значень ($\Delta\bar{A}$)	Достовірність розходжень (p)	Різниця середніх значень ($\Delta\bar{A}$)	Достовірність розходжень (p)
Альтруїзм	-1,241	0,000	-0,741	0,000
Відповідальність	-0,741	0,001	-1,441	0,001
Корисливість	0,729	0,002	1,323	0,002
Екстернальність	0,894	0,002	1,445	0,002
Креативність	-0,941	0,000	-1,743	0,000
Толерантність	-0,427	0,042	-1,376	0,000
Терплячість	-0,624	0,030	-1,234	0,000
Організованість	-0,882	0,002	-1,582	0,000
Збудливість	0,947	0,006	0,647	0,014
Слабовілля	0,800	0,008	1,540	0,000
Оптимізм	-1,567	0,000	-0,847	0,002
Емоційна лабільність	1,112	0,000	0,812	0,005
Доброзичливість	-1,441	0,000	-0,956	0,000
Емпатія	-1,676	0,000	-0,976	0,001
Агресивність	1,059	0,000	0,867	0,000
Стресостійкість	-1,429	0,000	-0,729	0,003
Невротичність	1,106	0,000	0,957	0,000
Духовно-моральний компонент	-0,417	0,000	-0,554	0,000
Морально-комунікативний компонент	-0,552	0,000	-0,449	0,000
Інтелектуально-креативний компонент	-0,121	0,135	-0,292	0,007
Вольовий компонент	-0,442	0,004	-0,546	0,000
Емоційно-почуттєвий компонент	-0,420	0,000	-0,403	0,001
Психосоматичний компонент	-0,872	0,001	-0,522	0,005
Загальна гармонійність характеру	-0,355	0,000	-0,361	0,000

Аналогічні тенденції продемонстрували й студенти, проте, у них порівняно зі старшокласниками більш активно розвивались духовно-моральний ($\Delta\bar{A}=-0,554$; $p\leq 0,01$), вольо-

вий ($\Delta\bar{A}=-0,546$; $p\leq 0,01$) та інтелектуально-креативний ($\Delta\bar{A}=-0,348$; $p\leq 0,01$) компоненти характеру. У студентів значно зросли показники організованості ($\Delta\bar{A}=-1,582$; $p\leq 0,01$), терпачості ($\Delta\bar{A}=-1,234$; $p\leq 0,01$), відповідальності ($\Delta\bar{A}=-1,441$; $p\leq 0,01$), креативності ($\Delta\bar{A}=-1,743$; $p\leq 0,01$), толерантності ($\Delta\bar{A}=-1,376$; $p\leq 0,01$), знизився рівень корисливості ($\Delta\bar{A}=1,323$; $p\leq 0,01$), екстернальності ($\Delta\bar{A}=1,445$; $p\leq 0,01$), слабовілля ($\Delta\bar{A}=1,540$; $p\leq 0,01$). Таким чином, можна зробити висновок, що в період пізньої юності процес гармонізації характеру протікає більш інтенсивно. За нашим припущенням, це пов'язано з активним розвитком свідомості, самосвідомості, інтелекту, що посилює процеси духовно-морального самоусвідомлення й саморегуляції юнаків та дівчат. Таким чином, нами підтверджено, що інтенсивність гармонізації характеру в юнацькому віці пропорційна освітньому рівню особистості.

Отже, результати формувального експерименту свідчать про гармонізацію характеру тих юнаків і дівчат, які свідомо займалися духовно-моральним самовдосконаленням.

На відміну від експериментальної, в контрольній групі за результатами першого і другого психодіагностичних зрізів суттєвих змін рівня гармонійності характеру не виявлено. Натомість спостерігається незначне зниження показників креативності, морально-комунікативних якостей при зростанні невротичності, песимізму. Це означає: якщо особистість юнацького віку свідомо не удосконалює себе духовно і морально, то вона під впливом психогенних умов сучасності стає більш невротичною та песимістичною.

Отже, результати формувального експерименту відобразилися у позитивній динаміці гармонійності характеру учасників експериментальної групи, що підтверджує ефективність авторської програми гармонізації характеру.

Формувальний експеримент дозволив дослідити особливості характерологічного розвитку й встановити психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці.

За результатами першого і другого діагностичних зрізів, було визначено *зміни* показників, які відбулися в процесі формувального експерименту, а саме: зміни характерологічних рис, рівня гармонійності кожного з компонентів характеру і його загальної гармонійності.

Дослідження особливостей характерологічного розвитку юнацтва ми здійснювали за допомогою методів кореляційного, регресійного і факторного аналізу, який проводили у полярних групах (у вибірках з глибоко-дисгармонійним і духовно-гармонійним типом характеру). Аналіз *динаміки* показників рис характеру дозволив визначити наступні тенденції.

Зростання лицемірства позитивно корелює з розвитком емоційної стійкості ($r=0,24$; $p\leq 0,05$) і вольових рис ($r=0,39$; $p\leq 0,01$). Це дало ключ до розв'язання проблеми: чому нечесність є духовною хворобою сучасного суспільства: виявляється, що юнаки і дівчата перетворюють лицемірство у стійкий стереотип життя заради емоційного спокою і демонстрації власних вольових якостей. Проте статистичний аналіз показав, що розвиток лицемірства сприяє зростанню агресивності ($r=0,24$; $p\leq 0,05$) і перешкоджає духовно-моральній самоактуалізації особистості ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$). Отже, лицемірство хоча й надає примарного відчуття психологічної адаптованості, але перешкоджає особистісному зростанню юнаків та дівчат.

Дослідження динаміки гармонійності компонентів характеру показало, що ключову роль у процесі розвитку загальної гармонійності характеру відіграють духовно-моральний, морально-комунікативний, емоційний і вольовий компоненти, кожний з яких виконує специфічну функцію в процесі характероутворення. Основним виявляється духовно-моральний компонент, адже розвиток духовно-моральних рис сприяє розвитку вольових ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), морально-комунікативних ($r=0,43$; $p\leq 0,01$), емоційно-почуттєвих ($r=0,54$; $p\leq 0,01$) та інтелектуально-креативних ($r=0,24$; $p\leq 0,05$) рис. Інтелектуально-креативні й вольові риси справляють не-

однозначний вплив на гармонійність характеру в юнацькому віці: за наявності духовно-моральної спрямованості (в духовно-гармонійній вибірці) вони сприяють конструктивній творчості, а при відсутності моральних обмежень (у вибірці з глибоко-дисгармонійним характером) креативність пов'язана з індивідуалізмом ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), агресивністю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$) і виконує функцію деструктивного самоствердження юнаків та дівчат. Тому інтелектуально-креативний розвиток особистості має спиратися на сформовані духовно-моральні риси.

Нами встановлено, що процес гармонізації характерологічного розвитку в юнацькому віці має такі етапи: *початковий* (гармонізація глибоко-дисгармонійного типу характеру – коли саморегуляція ще не сформована); *основний етап* (гармонізація м'яко- і жорстко-дисгармонійного типів характеру, що відбувається при середньому рівні саморегуляції) і *духовно-гармонійний етап* (подальша гармонізація духовно-гармонійного типу характеру на основі розвинутої духовно-моральної саморегуляції).

На основі порівняння кореляцій у полярних групах було встановлено, що при глибоко-дисгармонійному характері конструктивні риси набуваються досить повільно, а деструктивні – розвиваються швидко: зростає рівень збудливості ($r=0,37$; $p\leq 0,01$), емоційної лабільності ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), агресивності ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), невротичності ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), безвідповідальності ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), корисливості ($r=0,23$; $p\leq 0,05$) при зниженні показників емпатії ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), альтруїзму ($r=-0,26$; $p\leq 0,05$), толерантності ($r=-0,25$; $p\leq 0,05$), впевненості ($r=-0,30$; $p\leq 0,05$).

Таким чином, за умов відсутності свідомого духовно-морального самовиховання у юнаків та дівчат не формується психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції. Це зумовлює психічну збудливість, яка стає підсвідомою неконтрольованою мотиваційною силою юнацтва і може визначати агресивність, невротичність, нетолерантність тощо. Натомість у юнаків і дівчат з тенденцією до духовно-гармонійного характеру процес його гармонізації відбувається майже мимовільно шляхом швидкого зростання цілісності усіх компонентів.

Статистичний аналіз показав, що *початковий* етап гармонізації глибоко-дисгармонійного типу характеру доцільно розпочинати з розвитку духовно-морального та емоційно-почуттєвого компонентів шляхом рефлексії власних деструктивних рис (корисливості, егоїзму), формування негативного ставлення до них і розвитку духовно-моральних якостей – сумлінності, альтруїзму, відповідальності. На *основному* етапі оптимально розвиваються морально-комунікативний (для гармонізації жорстко-дисгармонійного типу) і волевий (для гармонізації м'яко-дисгармонійного типу) компоненти. На *духовно-гармонійному* етапі доцільно розвивати інтелектуально-креативний і психосоматичний компоненти, оскільки гармонійна активізація інтелектуально-креативних рис відбувається саме на тлі гармонійно сформованих інших компонентів характеру. Це підтверджує, що інтелектуально-креативні якості виконують суто інструментальну функцію в процесі характерологічного розвитку юнаків і дівчат. Це важливо враховувати у навчально-виховному процесі, адже сучасна освіта орієнтує особистість переважно на інтелектуальний розвиток незважаючи при цьому на духовно-моральне, волеве, емоційне становлення юнаків і дівчат.

Спираючись на результати дослідження, було встановлено, що процес гармонізації характеру не є лінійним, а має періодичність гармонійного підйому і кризових станів, що супроводжуються психологічною дезадаптацією особистості. Складні життєві ситуації, вікові та життєві кризи викликають надлишок стресової напруги, з якою юнаки та дівчата не завжди можуть гармонійно впоратися. Духовно-моральна саморегуляція створює підґрунтя для подолання юнацтвом життєвих і вікових криз.

Процес гармонізації характеру має три основні типи: гармонізація за м'яким типом (з

опорою на духовно-моральні якості особистості), за жорстким типом (з опорою на емоційно-вольові якості особистості) й цілісна гармонізація (рис. 7). При гармонізації за м'яким типом духовно-моральне зростання особистості відбувається досить динамічно, але юнаки та дівчата мають труднощі, зумовлені слабкістю емоційно-вольової саморегуляції. Але при подальшому духовному розвитку через зміцнення морально-вольового самоконтролю відбувається поступова гармонізація характеру. При гармонізації характеру за жорстким типом може з'явитися психологічна криза, що пов'язана з процесом перебудови у юнаків та дівчат світоглядних уявлень, існуючих переконань, наповнення їх духовно-моральним змістом, корекції жорстких поведінкових патернів. Психологічний аналіз особливостей жорстко-дисгармонійного характеру показав, що досліджувані цього типу намагаються замаскувати власну уразливість агресивно-демонстративними формами поведінки. Проте це не тільки не вирішує їх психологічних проблем, а навпаки поглиблює дисгармонійність характеру через психосоматизацію психологічної проблематики. Найбільш злагоджено процес гармонізації протікає при цілісній гармонізації характеру шляхом комплексного розвитку гармонійності всіх його компонентів.

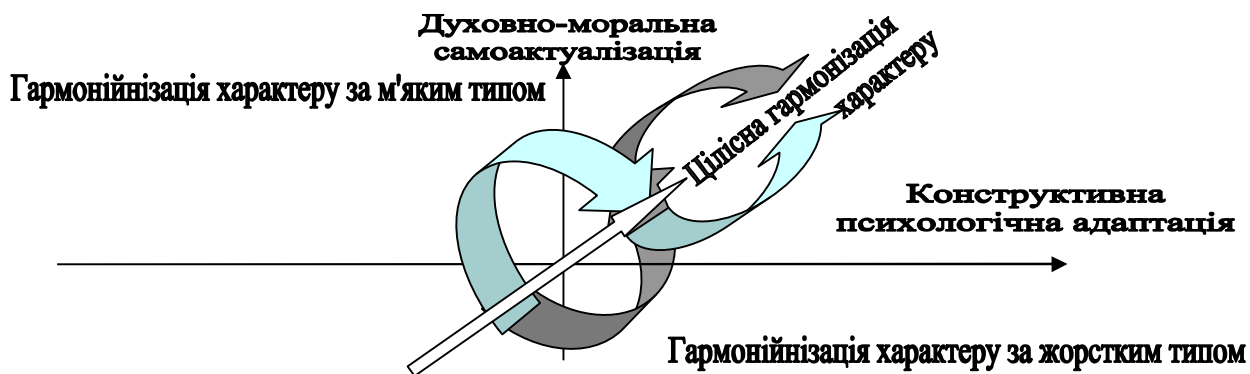

Рис. 7. Типи гармонізації характеру особистості в юнацькому віці.

За допомогою факторного аналізу було визначенню фактори, які були проінтерпретовані як фактори гармонізації і дисгармонізації характеру. До факторів дисгармонізації належать фактори: невротизації ($F=0,28$; $n \geq 0,23$), соціально-психологічної адаптації за будь-яку ціну ($F=0,27$; $n \geq 0,23$), чоловічої фемінності ($F=0,24$; $n \geq 0,26$), жіночої маскуліності ($F=0,24$; $n \geq 0,23$), лицемірної підступності ($F=0,18$; $n \geq 0,23$), юнацького максималізму ($F=0,17$; $n \geq 0,23$), слабовілля ($F=0,16$; $n \geq 0,23$), неадаптивної емоційної напруги ($F=0,14$; $n \geq 0,23$), деструктивної комунікабельності ($F=0,13$; $n \geq 0,21$), марнославства ($F=0,12$; $n \geq 0,21$). Думаємо, що ці фактори визначають психологічні чинники, які зумовлюють розвиток дисгармоній характеру юнацтва. До факторів гармонізації належать фактори всебічної духовно-моральної гармонізації ($F=0,73$; $n \geq 0,26$), подолання початкової невротизації ($F=0,37$; $n \geq 0,23$) креативної ергічності ($F=0,31$; $n \geq 0,21$), психофізичного саморозвитку ($F=0,21$; $n \geq 0,22$), стеничної мужності ($F=0,12$; $n \geq 0,21$). Отже, фактори гармонізації відображають пріоритетні напрями психокорекції дисгармоній характеру.

За результатами теоретичного та емпіричного дослідження було встановлено наступні психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці.

1. Духовність і гармонійність характеру юнацтва взаємовпливають одне на одне: чим вище потенціал духовно-морального розвитку особистості юнацького віку, тим активніше відбувається гармонізація її характеру, водночас при низькому духовному потенціалі юнаків та дівчат знижуються показники гармонізації їх характеру. Гармонійний характер виступає результатом попереднього і передумовою подальшого духовно-морального розвитку особисто-

сті, а дисгармонійний характер перешкоджає духовно-моральному становленню юнацтва.

2. Чим сильніше виражена гармонійність характеру особистості юнацького віку, тим активніше в неї відбувається розвиток конструктивних рис, водночас розвиток деструктивних рис уповільнюється. Чим нижче рівень гармонійності характеру юнаків та дівчат, тим повільніше формуються у них конструктивні риси, тоді як розвиток деструктивних рис прискорюється.

3. У міру зростання гармонійності характеру знижується вплив зовнішніх факторів на психологічний стан юнаків та дівчат і зростає рівень духовно-моральної внутрішньоособистісної самодетермінації. У міру зниження рівня гармонійності характеру збільшується вплив зовнішніх і психосоматичних детермінант на емоційно-психологічний стан особистості.

4. Чим вище рівень гармонійності характеру у представників чоловічої і жіночої статі, тим більше нівелюються статево-характерологічні відмінності між ними. А чим нижче рівень гармонійності характеру, тим більше виражені характерологічні відмінності між юнаками і дівчатами.

5. Чим сильніше виражена гармонійність характеру юнаків і дівчат, тим ще більшою гармонійності вони набувають з віком, конструктивно використовуючи свій життєвий досвід. Чим нижче рівень гармонійності характеру особистості, тим меншою мірою вік впливає на гармонізацію її характеру.

На основі проведеного дослідження було обґрунтовано систему методичних рекомендацій для психологів і педагогів (класних керівників, кураторів студентських груп) стосовно гармонізації характеру юнаків та дівчат в системі сучасної освіти.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено та емпірично досліджено структуру, зміст, особливості гармонійності характеру в юнацькому віці, визначено психологічний механізм і детермінанти гармонізації характеру на основі сформульованого духовно-моральнісного підходу, розроблено та емпірично апробовано концептуальну модель гармонізації характеру сучасних старшокласників і студентів.

1. Теоретичний аналіз дозволив визначити поняття «характер» як динамічне психічне утворення, що являє собою систему стійких кластерів рис сформованих відповідно до психофізіологічних властивостей, почуттів, волі, інтелекту та духовно-моральних утворень особистості юнацького віку. Особливості характеру юнаків і дівчат детермінуються їх темпераментом та системою ставлень до духовного і матеріального світу (до себе, інших людей, справи, життя й світу в цілому) і визначають індивідуальну своєрідність поведінки.

Структурою характеру в юнацькому віці є система кластерів рис, яка має такі компоненти: духовно-моральний, морально-комунікативний, інтелектуально-креативний, волевий, емоційно-почуттєвий і психосоматичний, що містять відповідні дихотомічні конструкти (конструктивні й деструктивні риси). Гармонійний характер є цілісністю конструктивних рис, які здійснюють духовно-моральну саморегуляцію, що забезпечує гармонійність поведінки юнаків та дівчат. Основою гармонійного характероутворення виступають моральнісні ставлення особистості – прийняття, увага, доброзичливість до тих, на кого вони спрямовані, які визначають конструктивність взаємин юнацтва. Гармонійність характеру визначається його цілісністю – гармонійністю усіх компонентів і такими *критеріями* як моральна вихованість – невихованість; урівноваженість – неурівноваженість; сила характеру – безхарактерність.

Дисгармонійний характер є комплексом деструктивних рис, які не підпорядковані духовно-моральній саморегуляції й руйнують особистісні взаємини, викликаючи стан психологічного дискомфорту самої особистості, або з боку її оточення. Психологічним чинником розвитку дисгармоній характеру є дефіцит моральності й самоконтролю особистості.

2. Юнацький вік є сензитивним періодом для свідомого характероутворення. Розвиток характеру сучасних юнаків та дівчат зумовлений впливом різноспрямованих соціокультурних та особистісно-вікових чинників. Гормональна перебудова організму, висока збудливість, вплив негативних соціокультурних факторів визначає підвищення рівня психічної напруги, що сприяє дисгармонійним проявам характеру юнаків та дівчат. Проте активізація фізичних, емоційних і когнітивних функцій, розвиток моральної самосвідомості, рефлексії, мотивації самовиховання стає психологічним підґрунтям особистісного зростання в юнацькому віці, що визначає здатність до самоусвідомлення і самовиховання гармонійного характеру в юнацькому віці.

Розвиток гармонійного характеру юнацтва відбувається в процесі духовно-морального становлення особистості. Гармонізацію характеру юнаків та дівчат доцільно здійснювати на основі духовно-моральної самоактуалізації, яка має два аспекти: негативний (свідома боротьба з проявами власних дисгармоній шляхом рефлексії власних рис, морально-критичного їх самоаналізу, визнання своїх помилок) і позитивний (актуалізація духовно-творчого потенціалу, підвищення духовно-моральної активності: безкорисливої праці, плідної творчості, духовного пошуку, самовдосконалення).

3. Духовно-моральнісний підхід до гармонізації характеру в юнацькому віці ґрунтується на принципах: *духовно-моральної детермінації*, оскільки одухотворення соціальних, інтелектуальних, вольових та ін. якостей, надає їм морально-регуляційних властивостей; *позитивності* у формуванні моральних ставлень юнаків і дівчат та *психоелевації* (інтернальності, конгруентності, самодопомоги) в процесі оволодіння формами гармонійної поведінки.

Духовно-моральними детермінантами гармонізації характеру виступають: особистісна саморефлексія; моральна самооцінка; моральнісні ставлення до духовного і матеріального світу (до себе, до людей, до природи, до справи тощо); здатність до децентрації, подолання егоїзму; актуалізований духовний потенціал (цілісність духовно-моральних, креативних і вольових якостей); духовна особистісна спрямованість (реалізація цінностей самопізнання, духовності, моральності, саморозвитку); мотивація до духовно-морального самовдосконалення (активізація особистісної активності щодо самовиховання).

Вплив духовно-моральних детермінант сприяє активізації підструктур особистості й психологічного механізму *духовно-моральної саморегуляції*, яка спрямована на здійснення психологічної саморегуляції поведінки на основі духовно-моральних імперативів (обов'язку, взаємоповаги). Духовно-моральна саморегуляція диференціюється на духовно-моральне самоусвідомлення, почуттєво-ціннісне самоставлення і морально-вольовий самоконтроль. Концептуальна модель гармонізації характеру юнаків та дівчат відображає взаємозв'язок духовно-моральних детермінант з механізмом духовно-моральної саморегуляції, підструктурами особистості й компонентами структури характеру.

4. Результати емпіричного дослідження свідчать про духовне й особистісне зростання сучасного юнацтва, що проявляється у зниженні кількісних показників дисгармонійного характеру при зростанні показників духовного потенціалу і гармонійності характеру серед студентів порівняно зі старшокласниками. Гармонійність характеру в юнацькому віці визначається, духовно-моральним і життєвим досвідом особистості, рівнем осві-

ти і профілем навчання. Вплив вікових особливостей на гармонійність характеру юнацтва не простежується. Серед молоді переважають юнаки і дівчата з м'яко-дисгармонійним типом характеру. Духовно-моральний розвиток, естетично-творча професійна діяльність сприяють гармонізації характеру, спорт позитивно впливає на становлення вольових якостей та психологічну адаптацію юнаків і дівчат, а високе інтелектуальне навантаження зумовлює дисбаланс між інтелектуальним, моральним, емоційним та фізичним розвитком особистості, що негативно відображається на становленні характеру юнацтва.

Визначено наступні психологічні особливості гармонізації характеру в юнацькому віці:

- процес гармонізації характеру в юнацькому віці не є лінійним, а має періодичність гармонійного підйому і кризових станів; на початковому етапі духовного розвитку відбувається тимчасова психологічна дезадаптація, але згодом (за умови постійного духовно-морального самовдосконалення) становлення духовно-моральних рис нівелює дезадаптивні характерологічні прояви;
- гармонізацію характеру зумовлюють переважно розвиток духовно-моральних і вольових рис (чесності, альтруїзму, доброзичливості, організованості, терплячості); дисгармонізація визначається сполученням розвитку корисливості, егоцентризму, екстернальності, що зумовлює зростання тривожності, емоційної лабільності, слабовілля;
- морально-комунікативний, інтелектуально-креативний і вольовий компоненти характеру виконують інструментальну функцію в процесі характерологічного розвитку; гармонійність їх функціонування в юнацькому віці забезпечується духовно-моральною спрямованістю;
- процес гармонізації характеру пов'язаний з наступними етапами: початковим; основним і духовно-гармонійним; на початковому етапі доцільно розвивати духовно-моральні та емоційно-почуттєві риси, на основному етапі – морально-комунікативні й вольові риси, а на духовно-гармонійному етапі – інтелектуально-креативні й психосоматичні риси;
- в процесі гармонізації характеру виокремлюються такі основні типи: гармонізація за м'яким типом, за жорстким типом і цілісна гармонізація, яка відбувається шляхом комплексного розвитку гармонійності усіх його компонентів;
- цілісний розвиток духовно-моральної саморегуляції зумовлює формування спочатку адаптивної гармонійності характеру, яка може досягатися шляхом вивчення людиною особливостей свого характеру і знаходження адекватних способів їх адаптації до умов середовища, а згодом – загальної гармонійності, що забезпечується наявністю духовно-морального стрижня особистості.

5. Розроблена та експериментально перевірена розвивальна програма спрямована на створення психолого-педагогічних умов духовно-морального оздоровлення юнацтва і його соціального оточення: підвищення рівня духовної просвіти старшокласників, студентів, педагогів, кураторів, батьків. Інноваційний спецкурс сприяє гармонізації характеру юнаків і дівчат шляхом свідомого самовиховання, засвоєння духовно-моральних принципів, розвитку моральних ставлень, здобуття навичок моральної поведінки, духовно-моральної самоактуалізації. Достовірні позитивні зрушення показників гармонійності характеру юнаків і дівчат у бік зростання свідчать про поступову гармонізацію характеру в учасників експерименту і доводять ефективність розвивальної програми.

6. Встановлено психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці:

- чим вище духовний потенціал особистості юнацького віку, тим активніше відбувається гармонізація її характеру, водночас при низькому духовному потенціалі юнаків та дівчат знижуються показники гармонізації їх характеру;

- чим сильніше виражена гармонійність характеру юнаків та дівчат, тим активніше відбувається розвиток конструктивних якостей, водночас розвиток деструктивних рис уповільнюється; чим нижче рівень гармонійності характеру юнаків та дівчат, тим повільніше формуються у них конструктивні якості, тоді як становлення деструктивних рис прискорюється;
- у міру зростання гармонійності характеру знижується вплив зовнішніх факторів на психологічний стан юнаків та дівчат і зростає рівень духовно-моральної внутрішньоособистісної самодетермінації; у міру зниження рівня гармонійності характеру збільшується вплив зовнішніх і психосоматичних детермінант на емоційно-психологічний стан особистості;
- чим сильніше виражена гармонійність характеру в представників чоловічої і жіночої статі, тим більше нівелюються статево-характерологічні відмінності між ними; чим нижче рівень гармонійності їх характеру, тим більше виражені характерологічні відмінності між юнаками і дівчатами;
- чим вище рівень гармонійності характеру юнаків і дівчат, тим ще більшої гармонійності вони набувають з віком; чим нижче рівень гармонійності характеру особистості, тим меншою мірою вік впливає на гармонізацію її характеру;

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми гармонізації характеру в юнацькому віці. Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні особливостей психологічної сумісності осіб з різними типами дисгармоній характеру, а також у розробці методів психологічної допомоги (технологій психологічного консультування, психологічних тренінгів), спрямованої на гармонізацію характеру різних вікових категорій.

Зміст дисертації відображено у наступних наукових публікаціях автора:

Монографії та навчальні посібники:

1. Павлик Н. В. Духовно-моральні основи гармонізації характеру в юнацькому віці : монографія / Н. В. Павлик. – Київ : Логос, 2015. – 383 с. – ISBN 978-966-171-967-4.
2. Павлык Н. В. Психодиагностика и гармонизация характера старшеклассников и студентов / Наталия Павлык. – Lambert Academic Publishing, Saarbrücken, 2015. – 248 с. – ISBN 978-3-659-79604-3.
3. Павлык Н. В. Психодиагностика и гармонизация характера личности в юношеском возрасте : учеб.-метод. пособие / Наталия Павлык. – Киев : Логос, 2013. – 148 с.
4. Павлик Н. В. Гармонізація характеру особистості в юнацькому віці : навч.-психол. спецкурс : / Наталія Павлик. – Київ : Логос, 2013. – 95 с.
5. Павлик Н. В. Гармонізація характеру старшокласників : спецкурс / Н. В. Павлик. – Київ : Редакції загальнопедагогічних газет, 2014. – 126 с.

Методичні рекомендації:

6. Павлик Н. В. Психодіагностика особливостей характеру майбутнього педагога : метод. рек. / Наталія Павлик. – Київ : Логос, 2013. – 48 с.

Наукові статті у вітчизняних фахових виданнях:

7. Павлык Н. В. Нравственная сфера личности и методы её исследования / Н. В. Павлык / Вісник Нац. технічного ун-ту України «КПІ» : Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. – Київ : Політехніка, 2006 – № 2 (17). – С. 96–100.
8. Павлик Н. В. Психокорекційні заходи надання психологічної допомоги особистості, яка перебувала в екстремальних умовах професійної діяльності / Н. В. Павлик // Вісник Нац. технічного ун-ту України «КПІ» : Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. –

Київ : Політехніка, 2008 – № 3 (24). – С. 143–147.

9. Павлик Н. В. Психологічна готовність викладачів гуманітарного профілю до творчої професійної діяльності / Н. В. Павлик // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. В. О. Моляко. – Київ, 2008. – Т. 12, вип. 6. – С. 212–219.
10. Павлик Н. В. Морально-етичні основи особистісного розвитку педагога / Н. В. Павлик // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. В. О. Моляко. – Київ, 2008. – Т.12, вип. 4. – С. 192–202.
11. Павлик Н. В. Почуттєво-моральна теорія людини у працях М. Я. Грота як теоретико-методологічна парадигма у вивченні проблеми морального розвитку особистості / Н. В. Павлик // Вісник Наці. технічного ун-ту України «КПІ» : Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. – Київ : Політехніка, 2008. – № 2 (23). – С. 79–84.
12. Павлик Н. В. Психодіагностика професійно-значущих характерологічних якостей, що обумовлюють психологічну готовність особистості до творчої педагогічної діяльності / Н. В. Павлик // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. В. О. Моляко. – Київ, 2009. – Т.12. – Вип. 7. – С. 209–216.
13. Павлик Н. В. Нравственное становление как процесс и результат конструктивного развития личности в юношеском возрасте / Н. В. Павлик // Вісник Нац. технічного ун-ту України «КПІ» : Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. пр. – Київ : Політехніка, 2010. – № 2. – С. 130–134.
14. Павлик Н. В. Характерологічні фактори психологічної готовності педагога до творчої професійної діяльності / Наталія Павлик // Соціальна психологія. – К. – 2010. – № 4 (42). – С. 173–181.
15. Павлык Н. В. Характерологические факторы невротического развития личности / Н. В. Павлык // Вісник Нац. технічного ун-ту України «КПІ» : Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. – Київ : Політехніка, 2010. – № 2 (29). – С. 118–123.
16. Павлик Н. В. Невротичний характер як чинник порушення гармонійного розвитку обдарованої особистості в юнацькому віці / Наталія Павлик // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія і практика : зб. наук. пр. / [голов. ред І. С. Волощук та ін.]. – Київ : Інститут обдарованої дитини, 2012. – Вип. 7 – С. 80–89.
17. Павлик Н. В. Невротичний характер як показник патохарактерологічного розвитку особистості в юнацькому віці / Н. В. Павлик // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2012. – Т. X, вип. 22. – С. 503–514.
18. Павлик Н. В. Невротичний характер майбутнього педагога як актуальна психолого-педагогічна проблема / Наталія Павлик // Педагогіка і психологія проф. освіти. – 2012. – № 5. – С. 134–144.
19. Павлик Н. В. Психодіагностика характеру особистості в умовах професійної депривації / Н. В. Павлик // Ринок праці та зайнятість населення – Київ, 2012. – № 3. – С. 45–48.
20. Павлик Н. В. Концептуальна модель та методика дослідження характеру обдарованої особистості в юнацькому віці / Наталія Павлик // Навчання і виховання обдарованої дитини : теорія і практика : зб. наук. пр. / [голов. ред І. С. Волощук та ін.]. – Київ : Інститут обдарованої дитини, 2012. – Вип. 8. – С. 279–291.
21. Павлик Н. В. Психологічні критерії гармонійності характеру особистості в юнацькому віці // Ринок праці та зайнятість населення. – Київ, 2013. – № 2. – С. 46–50.

22. Павлик Н. В. Тенденції характерологічного розвитку обдарованих старшокласників у період подолання вікової кризи / Наталія Павлик // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія і практика. : зб. наук. пр. / [голов. ред І. С. Волощук та ін.]. – Київ : Інститут обдарованої дитини. – 2013. – Вип. 1 (10). – С. 256–266.
23. Павлик Н. В. Гармонійність характеру майбутнього педагога мистецько-творчого профілю / Наталія Павлик // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія : Філософія, педагогіка, психологія : зб. наук. пр. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 27. – С. 141–148.
24. Павлик Н. В. Гармонізація психосоматичного компоненту характеру особистості в юнацькому віці / Наталія Павлик / Вісник Інституту розвитку дитини. Серія : Філософія, педагогіка, психологія : зб. наук. пр. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 29. – С. 150–156.
25. Павлик Н. В. Гармонійність характеру студентів духовного училища та майбутніх психологів / Н. В. Павлик // Актуальні проблеми психології : Психологія обдарованості : зб. наук. пр. / Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Вип. 9. – Т. VI. – С. 381–391.
26. Павлик Н. В. Навчально-психологічний спецкурс гармонізації характеру обдарованих старшокласників / Наталія Павлик // Навчання і виховання обдарованої дитини : теорія і практика : зб. наук. пр. / [голов. ред І. С. Волощук та ін.]. – Київ : Інститут обдарованої дитини, 2013. – Вип. 11 – С. 60–71.
27. Павлик Н. В. Гармонізація комунікативного компоненту характеру особистості в юнацькому віці / Наталія Павлик // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія : Філософія, педагогіка, психологія : зб. наук. пр. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 30. – С. 152–158.
28. Павлик Н. В. Психологічні особливості гармонізації характеру майбутнього педагога / Павлик Наталія // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія : Філософія, педагогіка, психологія : зб. наук. пр. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 31. – С. 144–152.
29. Павлик Н. В. Програма інноваційного психологічного спецкурсу: «Гармонізація характеру в юнацькому віці» / Н. В. Павлик / Практ. психологія та соц. робота. – 2014. – № 5 (182). – С. 42–56.
30. Павлик Н. В. Форми й напрями духовно-моральної самоактуалізації як чинники гармонізації характеру особистості в юнацькому віці / Н. В. Павлик // Практ. психологія та соц. робота. – 2014. – № 6 (183). – С. 1–4.
31. Павлик Н. В. Розвиток вольових рис характеру у обдарованих старшокласників / Павлик Наталія Василівна // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2014. – № 2 (21). – С. 39–44.
32. Павлик Н. В. Психологічні закономірності гармонізації характеру обдарованої особистості в юнацькому віці / Павлик Наталія // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія і практика : зб. наук. пр. / [голов. ред І. С. Волощук та ін.]. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2014. – Вип. № 1 (12) – С. 88–100.
33. Павлик Н. В. Динаміка розвитку гармонійності характеру в учнів ПТНЗ / Наталія Павлик // Педагогіка і психологія проф. освіти. – 2013. – № 4. – С. 181–193.
34. Павлик Н. В. Психодіагностичні методики дослідження особистісної спрямованості та ступеня гармонійності характеру в юнацькому віці / Н. В. Павлик // Практ. психологія та соц. робота. – № 11 (188), 2014. – С. 43–52.
35. Павлик Н. В. Духовність як чинник характерологічного розвитку в юнацькому віці /

Н. В. Павлик // Психологічні перспективи. – Луцьк : Східноєвропейський Нац. ун-т імені Лесі Українки, 2014. – Вип. 24. – С. 250–263.

Наукові статі у зарубіжних виданнях:

36. Павлык Н. В. Духовно-нравственные основы гармонизации характера молодежи с позиции христианской антропологии / Н. В. Павлык // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М., 2014. – № 1 (60). – Ч. II. – С. 216–220.
37. Павлык Н. В. Духовно-нравственный, позитивно-личностный методологический подход к проблеме гармонизации характера в юношеском возрасте / Н. В. Павлык // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М., 2014. – № 2 (61). – Ч. II. – С. 262–267.
38. Павлык Н. В. Гармонизация духовно-нравственного компонента характера личности в юношеском возрасте / Н. В. Павлык // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М., 2014. – № 3 (62). – Ч. II. – С. 337–342.
39. Павлык Н. В. Гармонизация эмоционального компонента характера личности в юношеском возрасте / Н. В. Павлык // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М., 2014. – № 4 (63). – Ч. II. – С. 266–71.
40. Павлик Н. В. Духовно-моральна самоактуалізація як основа гармонізації характеру особистості в юнацькому віці / Наталія Павлик // Молодіжна політика : проблеми та перспективи : зб. наук. пр. / [ред. С. Щудло, П. Длугош]. – Дрогобич – Перемишль: Швидкодрук, 2014. – Вип. 5. – С. 264–269.
41. Павлык Н. В. Психологический тренинг гармонизации эмоциональных черт характера в юношеском возрасте / Н. В. Павлык // Вестник. Серия : Психология. – Алматы : Изд-во Казахского Нац. пед. ун-та им. Абая. – № 3 (40), 2014. – С. 85–95.
42. Павлык Н. В. Психологический тренинг гармонизации интеллектуально-креативного компонента характера в юношеском возрасте / Н. В. Павлык // Вестник. Серия гуманитарных наук. – Астана: Изд-во Евразийского Нац. ун-та им. Л. Н. Гумилева. – № 5 (102), 2014. – С. 173–179.
43. Павлык Н. В. Гармонизация эмоционального компонента характера в юношеском возрасте / Н. В. Павлык // Вестник МДУ. Серия : психолого-педагогические науки. – Могилев : Изд-во Могилевского Гос. ун-та им. А. А. Куляшова. – № 1 (45), 2015. – С. 46–56.
44. Павлык Н. В. Духовная личностная направленность как фактор гармонизации характера в юношеском возрасте / Н. В. Павлык // Национальный психологический журнал. – М., 2015. – № 1 (17). – С. 88–95.

Публікації в інших виданнях:

45. Павлик Н. В. Психологічна культура як фактор гармонізації характеру особистості / Павлик Н. В. // Післядипломна освіта в Україні. – 2009. – № 2. – С. 35–39.
46. Павлик Н. В. Вплив характерологічних тенденцій педагога-гуманітарія на його психологічну готовність до творчої професійної діяльності / Н. В. Павлик // Розвиток психологічної готовності педагогів до творчої професійної діяльності : наук.-метод. посіб. – Київ; Миколаїв, 2010. – С. 128–141.
47. Павлик Н. В. Психологічний тренінг як умова формування педагогом рис власного характеру / Наталія Павлик // Наука і суспільство. – 2011. – № 7/8. – С. 37–47.
48. Павлик Н. В. Характерологічні чинники успішності педагогічної взаємодії між учителем та учнями / Н. В. Павлик // Психологічні і педагогічні проблеми педагогічної дії : зб. наук. праць : у 2-х ч. / [за наук. ред. В. В. Рибалки, Е. О. Помиткіна]. – Харків : НТУ ХП, 2011. – Ч. 1. – С. 128–141.

2012. – Ч. I. – С. 298–308.

49. Павлик Н. В. Розвиток невротичного характеру молоді – сумний наслідок аморального впливу сучасної вітчизняної культури / Наталія Павлик // Наука і суспільство. – 2012. – № 3/4 – С. 36–44.
50. Павлик Н. В. Пізнай свій характер : психодіагностика структури та змісту характеру особистості / Наталія Павлик // Наука і суспільство. – 2012. – № 9/10. – С. 31–41.
51. Павлик Н. В. Гармонізація характеру особистості в юнацькому віці : розвиток стресостійкості / Наталія Павлик // Наука і суспільство. – 2013. – № 9/10. – С. 35–44.
52. Павлик Н. В. Динаміка гармонійності характеру студентів духовного та світського навчальних закладів / Наталія Павлик // Наука і суспільство. – 2013. – № 11/12. – С. 28–39.
53. Павлик Н. В. Невротичний характер як чинник порушення соціалізації особистості / Н. В. Павлик // Вісник Київського Нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота : зб. наук. пр. – Київ, 2013. – № 1 (7). – С. 47–50.
54. Павлик Н. В. Психодіагностичні методи та результати дослідження гармонійності характеру як складової духовної культури майбутніх педагогів / Н. В. Павлик // Психологічні засади розвитку духовної культури педагогічного персоналу: посібник / за ред. Е. О. Помиткіна, З. Л. Становських. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – С. 75–83.
55. Павлик Н. В. Гармонізація характеру особистості в юнацькому віці у світлі християнської антропології / Наталія Павлик // Наука і суспільство. – 2014. – № 1/2. – С. 45–53.
56. Павлик Н. В. Гармонізація характеру особистості в юнацькому віці: розвиток морально-комунікативних якостей / Наталія Павлик // Наука і суспільство. – 2014. – № 9/10. – С. 54–63.

Матеріали конференцій:

57. Павлик Н. В. Формування соборності як духовно-особистісної якості в Православній традиції / Н. В. Павлик // Психолого-педагогічні засади розвитку соборної особистості : матеріали наук.-практ. конф. – К., 2008. – С. 46–47.
58. Павлик Н. В. Генезис розвитку чувства соборности личности з точки зрення Православия / Наталія Павлик // Психолого-педагогічні засади розвитку соборної особистості : матеріали наук.-практ. конф. – К., 2009. – С. 24–26.
59. Павлик Н. В. Динаміка характерологічних тенденцій у педагогів, студентів педагогічного університету та старшокласників / Н. В. Павлик // Педагогічна майстерність як система професійно-мистецьких компетентностей : тези звіт. наук. конф. Ін-ту пед. освіти та освіти дорослих АПН України. – К., 2010. – С. 100–102.
60. Павлик Н. В. Психологічні рекомендації щодо методів діагностики та розвитку характерологічної культури особистості майбутнього педагога / Наталія Василівна Павлик // Особистісні інтелектуальні якості обдарованого учня у підлітковому віці : матеріали наук.-практ. семінару. – Київ, 2011. – С. 71–84.
61. Павлик Н. В. Принцип морально-креативного виховання особистості у філософсько-психологічній концепції М. Я. Грота / Н. В. Павлик // Теорія і практика креативного навчання обдарованих дітей : матеріали всеукр. наук.-практ. семінару. – Київ, 2011. – С. 95–100.
62. Павлик Н. В. Гармонійність характеру майбутнього педагога як показник його духовної культури / Наталія Василівна Павлик // Теоретико-методологічні питання розвитку загальної обдарованості особистості : матеріали всеукр. конф., присвяч. 20-річчю заснування НАПН України. – Київ: Інститут обдарованої дитини, 2012. – С. 83–92.
63. Павлик Н. В. Гармоничность характера будущего педагога как фактор эффективности педагогической деятельности / Н. В. Павлык // Психология учебной деятельности : мате-

- риалы междунар. научно-практ. конф. – Брянск, 2012. – С. 75–83.
64. Павлик Н. В. Співвідношення духовного та характерологічного розвитку старшокласників профільних загальноосвітніх шкіл / Н. В. Павлик // Духовна культура педагога як умова розвитку інтелектуальної обдарованості старшокласників : матеріали круглого столу. – Київ : Інститут обдарованої дитини, 2013. – С. 107–117.
65. Павлик Н. В. Результати впровадження програми спецкурсу «Гармонізація характеру особистості в юнацькому віці» // Сучасна середня освіта: інновації, методологія, теорія, практика : тези доп. на міжрегіональній наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті академіка НАПН України І. А. Зязюна / за заг. ред. І. М. Бобер. – Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2014. – С. 216–219.

АНОТАЦІЇ

Павлик Н. В. Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова МОН України, Київ, 2017.

Дисертаційне дослідження присвячено дослідженню особливостей гармонійності характеру сучасного юнацтва, встановленню психологічних закономірностей та розробці психолого-педагогічних методів гармонізації характеру юнаків та дівчат.

Автором теоретично проаналізовано поняття «характер особистості» у філософських, духовно-релігійних і науково-психологічних підходах; визначено компоненти (духовно-моральний, морально-комунікативний, інтелектуально-креативний, емоційно-почуттєвий, вольовий, психосоматичний) структури характеру та їх змістові конструкти (альтруїзм – егоїзм, чесність – лицемірство, терплячість – слабовілля та ін.), критерії гармонійності (моральна вихованість – невихованість; урівноваженість – неуврівноваженість; сила характеру – безхарактерність, цілісність – неповнота), типи (духовно-гармонійний, м'яко-дисгармонійний, жорстко-дисгармонійний, глибоко-дисгармонійний) і рівні (низький, нижче від середнього, вище від середнього, високий) гармонійності характеру.

Обґрунтовано духовно-моральнісний науковий підхід до гармонізації характеру і напрями духовно-моральної самоактуалізації особистості в юнацькому віці. В дисертації наведено результати дослідження особливостей гармонійності характеру сучасної молоді, встановлено психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці. Експериментально доведено, що духовно-моральний розвиток особистості зумовлює гармонійність її характеру. Розроблено та експериментально перевірено авторську програму гармонізації характеру старшокласників і студентів ВНЗ шляхом духовно-моральної самоактуалізації особистості, обґрунтовано методичні рекомендації для практичних психологів і педагогів щодо гармонізації характеру молоді в системі сучасної освіти.

Ключові слова: особистість в юнацькому віці, риси характеру, структура і зміст характеру, характерологічний розвиток, гармонійний характер, дисгармонії характеру, гармонізація характеру, духовно-моральна саморегуляція, духовно-моральна самоактуалізація.

Павлык Н. В. Психология гармонизации характера в юношеском возрасте. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова МОН Украины, Киев, 2017.

Диссертационное исследование посвящено изучению особенностей характера современной молодежи, установлению психологических закономерностей гармонизации ха-

рактера в юношеском возрасте и разработке психолого-педагогических методов гармонизации характера старшеклассников и студентов. Развитие дисгармоний характера у юношей и девушек проявляется комплексом дисгармоничных черт, вызывающих состояние психологического дискомфорта и нарушающих взаимоотношения человека с окружающими. Автором проанализировано понятие «характер личности», представленное в духовно-философских и научно-психологических подходах; выделены компоненты (духовно-нравственный, нравственно-коммуникативный, интеллектуально-креативный, эмоционально-чувственный, волевой, психосоматичный) структуры характера и их содержательные конструкторы (альтруизм – эгоизм, честность – лицемерие, терпеливость – слабоволие и др.), выделены критерии гармоничности (моральная воспитанность – невоспитанность; уравновешенность – неуравновешенность характера; сила характера – бесхарактерность; целостность – неповнота характера), типы (глубоко-дисгармоничный, жестко-дисгармоничный, мягко-дисгармоничный, духовно-гармоничный). В зависимости от степени соответствия характера критериям его гармоничности выделены уровни гармоничности характера: низкий – дисгармоничный характер, ниже среднего – потенциально-дисгармоничный, выше среднего – адаптированный и высокий – гармоничный характер.

Автором описан духовно-нравственный научный подход к проблеме гармонизации характера, обоснованы духовно-нравственные основы гармонизации характерологического развития юношей и девушек, выделены духовно-нравственные детерминанты гармонизации характера, описаны направления духовно-нравственной самоактуализации личности в юношеском возрасте. Установлено, что психологическим механизмом гармонизации характера в юношеском возрасте выступает духовно-нравственная саморегуляция личности.

На основе эмпирического исследования выделены психологические закономерности гармонизации характерологического развития юношества. Статистический анализ результатов эксперимента показал, что духовный потенциал и гармоничность характера взаимобуславливают друг друга. Духовно-творческий характер профессиональной деятельности способствует активизации психологических механизмов гармонизации характера в юношеском возрасте. Процесс гармонизации характера имеет три основных этапа: начальный, основной и духовно-гармоничный. При низком уровне гармоничности характера целесообразно развивать духовно-нравственные и эмоционально-эстетические качества. На среднем уровне гармоничности оптимально развиваются коммуникативные и волевые черты. Гармоничная активизация креативно-интеллектуальных качеств происходит лишь при условии сформированности остальных компонентов характера.

Процесс гармонизации характера является не линейным, а имеет периодичность гармоничного подъема и кризисных спадов, которые сопровождаются временной социально-психологической дезадаптацией личности. Духовно-нравственное развитие личности определяет гармоничность ее характера. Начальный этап духовно-нравственного развития вызывает временное обострение характерологических дисгармоний. Но при дальнейшем духовном развитии происходит психологическая адаптация личности, что обуславливает постепенную гармонизацию ее характера.

В диссертации разработана и экспериментально проверена авторская развивающая программа, в состав которой входит спецкурс гармонизации характера старшеклассников и студентов на основе духовно-нравственной самоактуализации личности.

Автором обоснованы методические рекомендации для практических психологов и педагогов относительно методов гармонизации характера современной молодежи. Основ-

ными направлениями гармонизации характера являются организация психологического сопровождения старшеклассников и студентов, создание психологических условий духовно-нравственного оздоровления, насыщение учебно-воспитательных программ мероприятиями духовно-творческого содержания.

Ключевые слова: личность в юношеском возрасте, черты характера, структура и содержание характера, характерологическое развитие, дисгармонии характера, гармонизация характера, духовно-нравственная саморегуляция, духовно-нравственная самоактуализация.

Pavlyk N. V. Psychology of character harmonization in the youth age. – Manuscript.

The thesis for the degree of Doctor of psychological science, specialty 19.00.07 – Educational and Developmental Psychology. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2017.

The thesis is devoted to studying the features of character of modern youth and studying the psychological laws of character harmonization in the youth age. The author analyses a spiritual, philosophical and scientific psychological traditions, which concern the «character of the personality» concept. The model of the structure, and the contents of character of the personality where developed. The criteria of character harmony and types of character disharmonies have been allocated by the author. There where proved spiritual and moral principles of harmonization of character development. The methodological approach to character harmonization was described; main directions of spiritual and moral self-actualization of the personality in the youth age were allocated. There where investigated features and a level of character harmony of modern senior pupils and students. It was established, that spiritual and moral development of the person determines a character harmony. On the basis of an experimental research of spiritual potential and a degree of a harmony of character of modern young people, the author allocates the psychological laws of influence of spiritual potential on the process of characterological development in the youth age. The author's special course of character harmonization in the youth age by the method of spiritual and moral self-actualization of the personality has been developed and experimentally confirmed. There where proved methodical recommendations for practical psychologists concerning methods of character harmonization of modern senior pupils and students. The basic directions of optimization of education system are creation of psychological conditions of spiritual and moral improvement and saturation of teaching and educational programs by the spiritual and creative actions.

Keywords: the youth personality, character of personality, the character traits, the structure and contents of character, the components of character, a characterological development, the harmonious character, the character disharmonies, character harmonization, the spiritual and moral self-control, the spiritual and moral self-actualization, the psychological laws of harmonization of character.